Kachelovens

Alleen voor de 16de-eeuwse elite?

Antwerpen vertelt een ander verhaal

Rapporten van het
Stedelijk informatiecentrum
archeologie & monumentenzorg

8

COLOFON

Tekst

Leon Geyskens

Logistieke medewerking

Frans Caignie

Layout & eindredactie

Frans Caignie

Maart 2013

copyright Stad Antwerpen afdeling archeologie
Zonder de voorafgaande schriftelijke toestemming van de
Stad Antwerpen afdeling archeologie mag geen enkel
onderdeel of uittreksel van deze tekst worden weergegeven
of in een elektronische databank worden gevoegd,
noch gefotokopieerd of op een andere manier vermenigvuldigd.

Foto omslag: de “filosofentegel” van de site Bogaardestraat, Jeugdherberg, 2007

INHOUDSTAFEL

INLEIDING 3

1. HISTORISCH OVERZICHT 4

2. TEGELVORMEN 7

3. PRODUCTIE EN PRODUCTIEPLAATSEN 8

4. PLAATSELIJKE PRODUCTIE 11

5. DE VERSCHILLENDE KLEISOORTEN NADER BEKEKEN 13

6. DE GEBRUIKERS EN DE ANTWERPSE VONDSTEN: WAT WETEN WE ERVAN ? 14

7. ANALYSE VAN DE OVENTEGELS 18

7.1. De verzameling Van Dijck 18
7.2. De verzameling De Barsée 22
7.3. De verzameling Geyskens 24
7.4. De verzameling van het Rockoxhuis 25
7.5. De vondsten uit het Rubenshuis 28
7.6. De vondsten van kasteel Gallifort, Deurne 29
7.7. De vondsten op de site Stadsparking, 1976 31
7.8. Korte Ridderstraat, 1989 33
7.9. St.-Pauluskerk, 1990 34
7.10. St.-Paulusklooster, 1990 35
7.11. Coppenolstraat, 1994 35
7.12. St.-Pauluskerk en klooster, 1995 36
7.13. Hopland - Hortaproject, 1998 39
7.14. Bredestraat (naast 22), 1999 39
7.15. Aalmoezeniersstraat 41-47, 2001 40
7.16. Nationale Bank, Kiliaansite: de poel, 2002 40
7.17. Vleminckveld 5-7, project Graffito, 2004 41
7.18. St.-Augustinuskerk in de Kammenstraat, 2004 41
7.19. Minderbroederstraat, 2007 44
7.20. Lange Schipperskapelstraat, Barreiro, 2007 44
7.21. Bogaardestraat, Jeugdherberg, 2007 45
7.22. Blindestraat, Academie, 2007 46
7.23. Jezusstraat,2008 46
7.24. Falconplein 2, 2008 46
7.25. Burchtgracht - Zakstraat, 2009 46
7.26. Klapdorp - Mutsaartstraat, 2010-2011 47
7.27. Paardenmarkt/Venusstraat, 2011 48
7.28. Kronenburgstraat - Begijnenstraat, 2011 48
7.29. Everdijstraat, 2011 48
7.30. Varia 48

8. PERIODISERING 49

9. BESLUIT 50

10. ANTWERPS ? 50

NOTEN 54

BIBLIOGRAFIE 55

BIJLAGE 1 : De vindplaatsen in Antwerpen 58

CATALOGUS 60

INLEIDING

Dit onderzoek heeft tot doel een beschrijvende catalogus en een typologisch overzicht te bieden van de kacheltegelvondsten die de laatste veertig jaar in Antwerpen en omgeving gedaan werden. Zowel openbare als privé collecties werden hierbij in acht genomen, tenminste voor zover zij de auteur bekend zijn.

In de Duitstalige landen wordt het woord *Kachelofen* gebruikt. *Kachel* komt van het Latijnse woord *cacula* voor tegel. In het 16de-eeuws Nederlands komt men het begrip *kakel* en *kakelbakker* tegen, evenals nog enkele varianten. In het hedendaagse taalgebruik is het woord kachel de gehele oven zelf geworden. De woorden kacheloven en kacheltegel gebruiken, is dus etymologisch nogal verwarrend, maar zodanig ingeburgerd dat er in de tekst niet geopteerd wordt voor de woorden tegeloven en oventegel.

Toen een tijdje geleden de resten van een mooie kacheltegel gevonden werden, kwam deze vondstencategorie in de belangstelling. Nazicht van de vondstinventarissen en enkele bezoeken aan het depot van de archeologische dienst brachten een hele reeks fragmenten aan het licht die deden vermoeden dat kachelovens in Antwerpen toch niet zo zeldzaam moeten geweest zijn als steeds gedacht.

Over het algemeen werden de woningen in onze streken door middel van open haarden verwarmd. In de loop van de 15de eeuw werd de kacheloven populair bij de Bourgondische elite, niet enkel als statussymbool, maar ook uit praktische overwegingen. Ze gaven meer warmte en je kon er een rookvrije ruimte mee creëren omdat ze gestookt werden vanuit een belendende kamer, meestal de keuken.

Uit de provincie Luxemburg zijn een aantal oudere vondsten bekend.[1]

Alle recente opgravingen in belangrijke kastelen, vroegere stadspaleizen en buitenverblijven leverden wel enkele kacheltegelvondsten op. Dit was onder andere het geval in Brugge, Binche, Boussu, Middelburg (Malderen), Beersel en Brussel.

Meestal hebben we hier te maken met nistegels, waarop wapenschilden, alliantiesymbolen, Bourgondische symbolen en zelfs liefdesknopen afgebeeld werden. Ook religieuze afbeeldingen komen voor. De rijke burgerij in het 16de-eeuwse Antwerpen bleef natuurlijk niet achter en schafte zich eveneens kachelovens aan.

1. HISTORISCH OVERZICHT

Reeds zeer vroeg in de middeleeuwen komen er in delen van het Alpengebied eenvoudige kachelovens voor. Wellicht hebben zij zich ontwikkeld uit de al langer bekende bakovens. Zij maken in de loop van de tijd een hele ontwikkeling door. In het Fränkisches Freilichtmuseum in Bad Windesheim werden enkele middeleeuwse ovens gereconstrueerd aan de hand van tegelvondsten.

De 13de-eeuwse ovens bestaan uit een lemen lichaam en gewelf waarin een aantal *pottegels* aangebracht werden (afb. 1). Deze pottegels werden met de tijd minder diep, de binnenkant werd geglazuurd, de bodem kreeg een versiering en de rand ervan werd tot een klaverbladvorm of een vierkant vervormd: de zogenaamde schoteltegel, naptegel of komtegel. Ze bestaan zowel met een spitse als met een vlakke bodem. Er bestaan ook schoteltegels of komvormige tegels met een voorgezet kader.

Afb. 1: reconstructie van een middeleeuwse kacheloven in het Fränkisches Freilichtmuseum in Bad Windesheim. Foto L. Geyskens.

Door het halveren van een kleicilinder ontstonden nieuwe mogelijkheden. Mits het toevoegen van een bodem, een afsluiting bovenaan en een meer of minder versierde kader, ontstond dan de *nistegel*. De 14de-eeuwse tegels zijn nog versierd met een eenvoudige, gotische accoladeboog en symbolen in de zwikken. Op de halve cilinder zijn de draairingen nog zichtbaar. Gewoonlijk wordt dit type genoemd naar een burcht die in 1399 verwoest werd en waar ze voor het eerst gevonden werden, namelijk het *Tannenberg* type.[2] Vanaf de tweede helft van de 15de eeuw worden de tegels voorzien van een sterk uitgewerkte gotische voorgevel, ook wel voorzetgevel of baldakijn genoemd. De halve cilinder zelf wordt nu ook met behulp van een mal versierd. Dit neemt niet weg dat eenvoudige, onversierde exemplaren blijven voorkomen, zoals een gravure van Dürer aantoont (afb. 2).

Afb. 2: Dürer: de droom van een arts, ca. 1498. Oven met eenvoudige, onversierde komtegels.

Het ontstaan van *bladtegels* verloopt vanaf de 15de eeuw langs meerdere ontwikkelingslijnen. Bladtegels, ook wel reliëftegels of paneeltegels genoemd, verkrijgt men bijvoorbeeld door een komtegel met platte bodem om te draaien. Hierop kan men dan een plak klei aanbrengen die dan ook weer versierd kan worden. Er bestaan echter eenvoudiger mogelijkheden om tot een bladtegel te komen: op een plak klei die nog in de versieringsmal zit, kan men direct de opstaande rand of kam aanbrengen. Een derde mogelijkheid bestond erin om een cilindertegel een voorgezet blad te geven en in de achterwand een ovale opening te maken, zodat de tegel functioneel bleef (zie verder bij de tegels uit de verzameling van het Rockoxhuis). De vorm van deze tegels is vierkantig of rechthoekig. Bladtegels waren zeer gevraagd en komen tot op vandaag voor.

Vanaf de 15de eeuw zien we een verandering in de opbouw van de kacheloven. We krijgen nu een onderbouw met daarin de vuurkast en een qua oppervlakte iets kleinere bovenbouw voor de uitstraling van de warmte. De bovenbouw kon een ronde of polygonale torenvorm aannemen, maar werd later rechthoekig of vierkant van grondvlak. De meeste ovens bestaan dus uit twee grote delen: de onderbouw en de bovenbouw. De grootte hangt af van de te verwarmen ruimte en de financiële mogelijkheden van de eigenaar. De onderbouw heeft meestal een rechthoekig grondvlak. Bij de laatgotische ovens kan de bovenbouw, zoals gezegd, een ronde, een achthoekige of zelfs een zestienhoekige torenvorm aannemen, die later een vierkante of rechthoekige vorm krijgt, kleiner dan de onderbouw. De bovenbouw kan uit meerdere verdiepingen bestaan.

Vanaf de vroege 16de eeuw verschijnen er renaissance elementen in de decoratie. Het zijn aanvankelijk motieven die onbegrepen en vaak in verkeerde verhoudingen in een laatgotische context gebruikt worden.

Vaak komen in de constructie van de ovens combinaties voor: de onderbouw van de oven wordt dan gemaakt met bladtegels, de bovenbouw met nistegels, of een combinatie van komtegels met andere. Een andere mogelijkheid bestond erin de tegels in de onderbouw te vervangen door een gietijzeren kachel. De bovenbouw bleef dan traditioneel in ceramiek. Vanaf de tweede helft van de 16de eeuw ziet men dit meer en meer voorkomen. Dit verklaart wellicht waarom we op de sites zo weinig resten vinden.

De tegels werden meestal groen geglazuurd, maar er bestaan ook eenvoudig bruine, gele, en polychrome tegels. In het kasteel van Boussu werden zwart geglazuurde tegels van Keulse afkomst gevonden.3 Soms werden ze van een laagje grafiet voorzien, zoals bij ons ook met haardstenen gebeurde. Ook polychrome majolica ovens komen voor. In de 17de, 18de en 19de eeuw zijn faience-ovens erg in trek. Barok-, Rococo- en Empirestijl laten zich niet onbetuigd. Tot op de dag van vandaag worden er in Duitsland kachelovens gemaakt en gebruikt.4

Kachelovens komen vooral voor in centraal Europa, met name in Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland, evenals in randgebieden zoals Polen, Tsjechië en Hongarije. Men vindt ze echter ook in de Nederlanden, Frankrijk (Elzas-Lotharingen), Groot-Brittannië, Rusland, de Balkan en de Scandinavische landen. Terwijl de kacheloven in de kerngebieden aanvankelijk een product is voor de elite maar na een tijdje algemeen verspreid geraakt, komt hij elders alleen voor in kapitaalkrachtige middens, zoals bij de hogere adel, rijke kloosters en rijke handelaars. Uitzondering hierop vormen de badhuizen, waar echter naar alle waarschijnlijkheid slechts heel eenvoudige functionele ovens zullen gestaan hebben, waarbij oudere oventypes nog lang in gebruik waren.

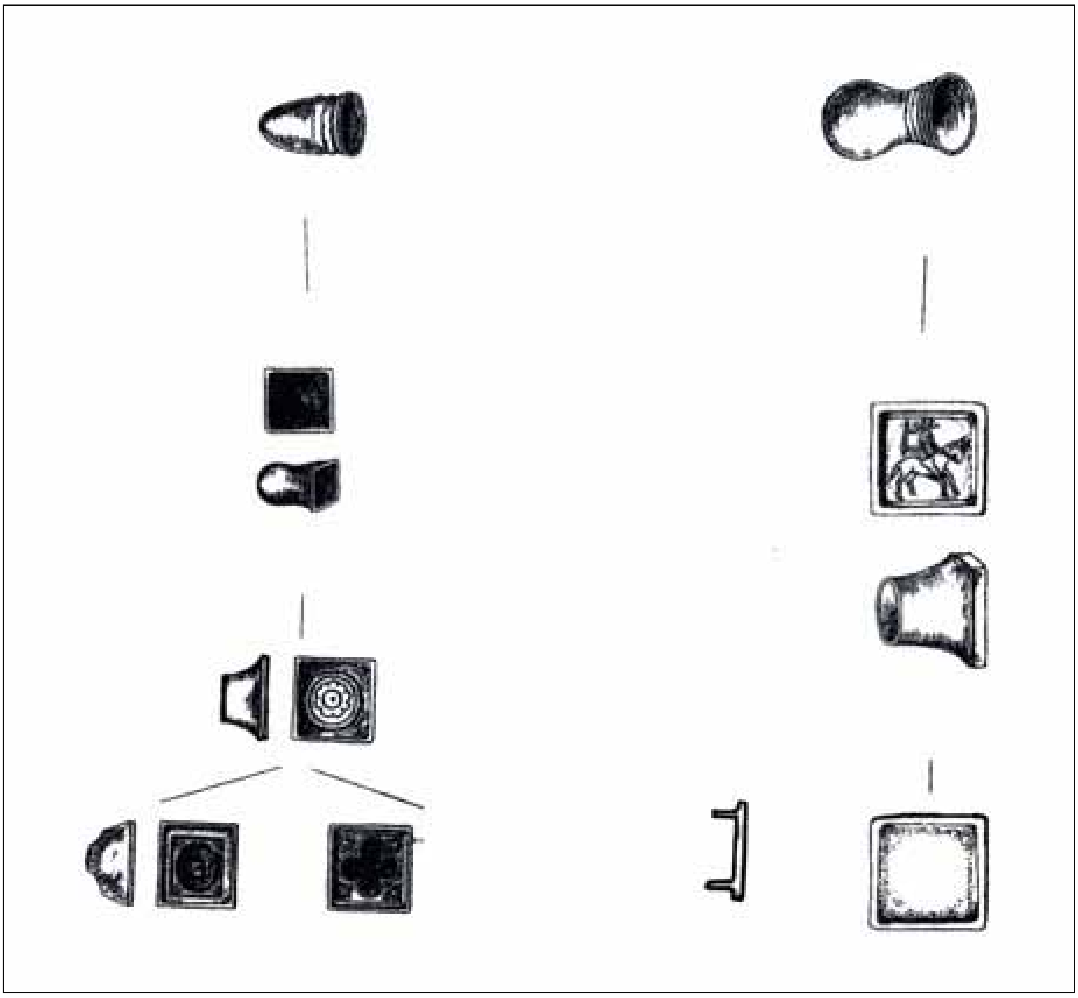

Van pottegel naar komtegel en bladtegel.

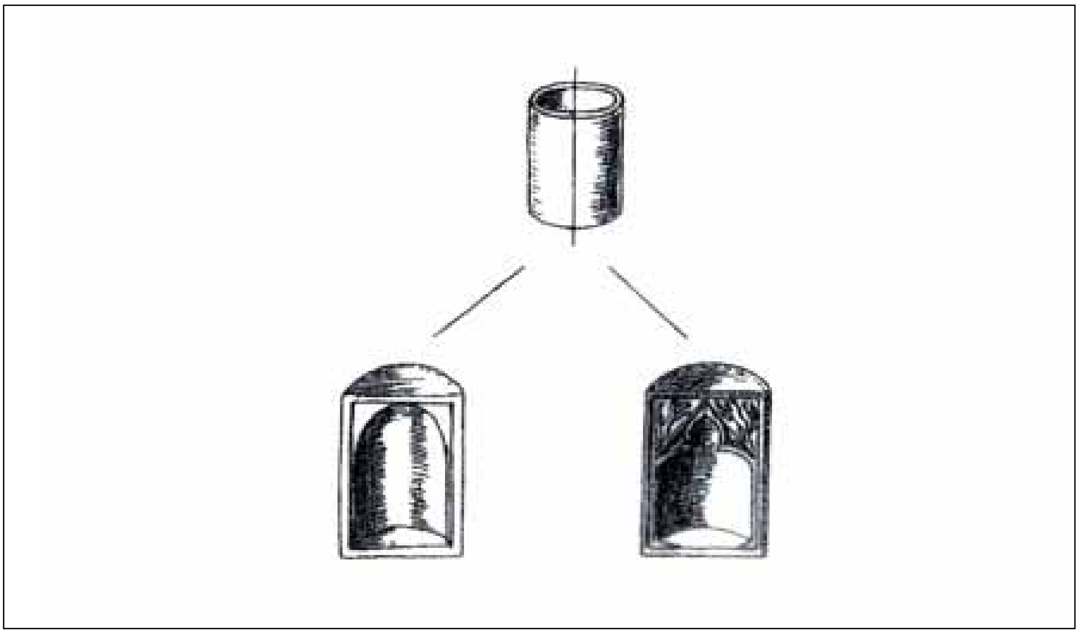

Van cilindertegel naar nistegel.

Afb. 3: de ontwikkeling van de tegeltypes.

2. TEGELVORMEN

Enerzijds heeft men de historische evolutie van pottegel, over komtegel, nistegel naar bladtegel, met enkele varianten zoals hierboven werd aangegeven. Anderzijds moet men rekening houden met het feit dat de ovenopbouw vanaf de late 15de en zeker in de 16de eeuw gediversifieerder wordt. Hierdoor kunnen de kacheltegels een heel verschillende vorm aannemen. De meest voorkomende vormen zijn: lijst- of plinttegels (onderaan en bovenaan), wandtegels, verbindingstegels, hoektegels, kroonlijsttegels en opzetstukken. De voet van de oven is vaak van steen, maar kan ook uit aardewerk bestaan, of uit een ijzeren rooster op poten.

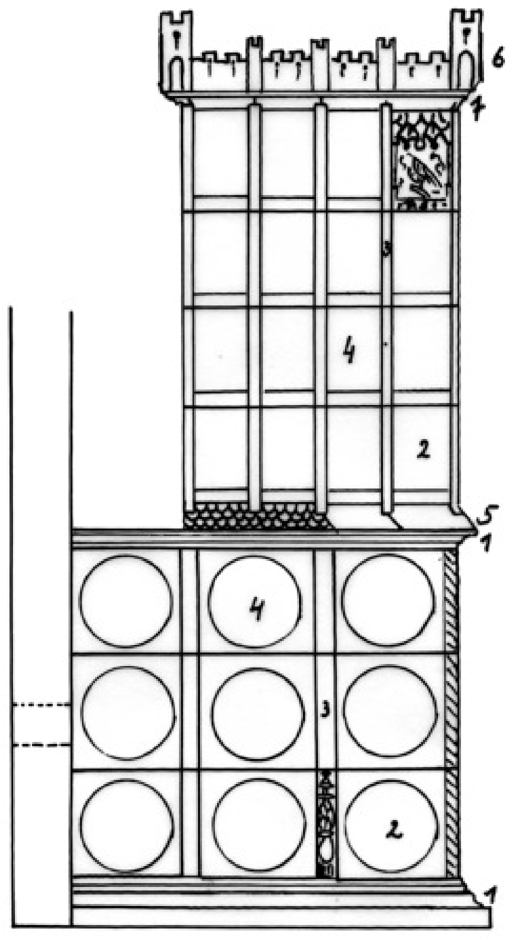

1. lijsttegel
2. hoektegel
3. verbindingstegel
4. wandtegel
5. sluitstuk overgang boven- en onderbouw
6. bekroningstegel
7. kroonlijst

Afb. 4: kachelopbouw en tegelvormen. Tekening L. Geyskens.

3. PRODUCTIE en PRODUCTIEPLAATSEN

De studie van de kachelovens en hun tegels werd tot in de jaren tachtig van de vorige eeuw steeds gevoerd vanuit een kunsthistorisch oogpunt, met als orgelpunt de lijvige studie van R. Franz.[5] Sindsdien zijn er heel wat nieuwe gegevens bekend dankzij de vele opgravingen in binnen- en buitenland. Een synthese ervan zou wenselijk zijn, maar blijft nog uit. Wel werd er voor Nederland en meer specifiek Deventer een degelijk overzicht gepubliceerd.[6]

Voor onze streken werd bijvoorbeeld nog nooit een grondige overzichtsstudie gemaakt van de tot hiertoe bekende oventegels, zoals het wel ooit gebeurde voor de provincie Luxemburg.[7] Uit deze studie komt Aarlen als productieplaats naar voor. Ook de stad Luxemburg, waar de laatste decennia heel wat opgravingen plaatsvonden, kan in het lijstje van productiecentra opgenomen worden.[8] Of deze alleen voor de plaatselijke markt werkten of ook producten exporteerden is niet bekend.

Over het algemeen gaat men er van uit dat producten in witbakkende klei uit Duitsland en meer bepaald Keulen en Nurenberg zouden afkomstig zijn. De kacheltegels in roodbakkend aardewerk worden dan steevast aan een lokale productie toegeschreven. Gaat men hier wat dieper op in aan de hand van de Antwerpse vondsten dan komt men tot een veel breder en genuanceerder verhaal.

Aangezien het principe van de kachelovens uit de Duitstalige wereld afkomstig is, werden er van daar tegels en ovens geëxporteerd naar onze streken. Ze werden ook lokaal nagebootst met zelfgemaakte of overgekochte mallen. Een creatief zelfstandige productie situeert zich eerder in de loop van de 16de eeuw. Hans Vredeman de Vries[9] geeft in zijn interieurontwerpen meermaals een kacheloven weer.

Over deze plaatselijke productie is weinig bekend bij gebrek aan natuurwetenschappelijk onderzoek van de klei. Hierdoor kan de afkomst van een tegelfragment nauwelijks bepaald worden. Is een roodbakkende kacheltegel, die in Antwerpen gevonden werd, daarom Antwerps?

Ook in Duitsland zijn er een aantal plaatsen bekend waar roodbakkende kacheltegels geproduceerd werden, zoals Einbeck bijvoorbeeld.

Vijftiende-eeuwse Keulse kacheltegels komen niet alleen witbakkend voor maar ook met een beigebruine of grijswitte scherf. Ook in Eynatten[10] (Hauset) werden er witbakkende kacheltegels gemaakt. Hoe omvangrijk deze productie was en waarheen ze geëxporteerd werd, is niet duidelijk.

Het ontbreken van vondsten van mallen en misbaksels in Antwerpen is natuurlijk een spijtige zaak. Aan de hand van de in Antwerpen voorkomende motieven zou het echter mogelijk moeten zijn na te gaan of deze ook in andere, Duitse of Nederlandse vindplaatsen en productiecentra al dan niet voorkomen. In het beste geval kan dan een groep samengesteld worden, waarvan men mag aannemen dat hij waarschijnlijk in Antwerpen geproduceerd werd.

Behalve Antwerpen, Eynatten, Aarlen en Luxemburg heeft ook Deventer een productie gekend. Daar was omstreeks 1550 een kachelmaker werkzaam, en ca. 1555 ook ene Hans Krafft uit Hessen. Hij hield zich tot ca. 1590 bezig met de import en handel van mallen en kacheltegels uit zijn geboortestreek.[11] Tot nu toe werd er in Deventer nog geen productieafval gevonden.

In 's-Hertogenbosch werd een kacheltegel van het Tannenberg type gevonden[12] en dit in associatie met de pottenbakkersafval van de St.-Pieterskerk-oven. Hij wordt in de eerste helft van de 15de eeuw gedateerd.

Minder relevant voor onze tegeltypes, maar wel interessant op technisch vlak, is de productie die in Enkhuizen vanaf ca. 1600 vastgesteld wordt.

Voor de toenmalige bestuurscentra Mechelen[13] en Brussel[14] zijn behalve enkele recentere vondsten, weinig gegevens bekend. Het ligt echter voor de hand dat de plaatselijke elite over de nodige middelen beschikte om de toenmalige modes en nieuwigheden te volgen.

Afb. 5: de gerestaureerde hoektegel van de site Stadsparking (A.SP/LV/100a).

Afb. 6a: hoektegel van een lijst van een oven uit de site Stadsparking, hoekzicht (A.SP/LV/100c).

Afb. 6b: hoektegel van een lijst van een oven uit de site Stadsparking, vooraanzicht (A.SP/LV/100c).

4. PLAATSELIJKE PRODUCTIE

Er konden in Antwerpen op zicht vier soorten witbakkend aardewerk vastgesteld worden. Enerzijds een fijne, korrelige, compacte, zeer witte klei, die krijtachtig aanvoelt en volledig beantwoordt aan de beschrijving van de in Keulen gebruikte klei. Anderzijds een fijne, korrelige klei met intrusies van kwarts die uit Nurenberg afkomstig is. Er komt echter ook een meer beige-gele klei voor, en één met rode slierten. Het lijken dezelfde die gebruikt werden voor de Antwerpse majolicategels.

We kennen eveneens enkele majolica tegelfragmenten uit Antwerpen en Deurne die waarschijnlijk van kacheltegels afkomstig zijn. Recent werd een fragment van een bekroningstegel in majolica gevonden. Bekend is in ieder geval dat er in Antwerpen majolica kacheltegels geproduceerd werden. Dit werd aan het licht gebracht door Gaimster. Hij liet enkele *neutronen activering analyses* uitvoeren op tegelfragmenten welke gevonden werden op de site van de abdij van St Mary Graces in Londen waaruit bleek dat ze in Antwerpen geproduceerd werden.[15] Witbakkende fragmenten met acanthusslinger werden aan Keulen toegeschreven. Eén soortgelijk fragment is in Antwerpen bekend uit de verzameling De Barsee (zie verder).

In navolging van de majolicaproductie (zowel schotelgoed als tegels) aan het koningshof in Boedapest in de late 15de eeuw, experimenteren de Zuidduitse/Oostenrijkse *Hafner* (pottenbakkers) al vroeg met tinglazuur en oxides, maar bezigen deze aanvankelijk alleen als mogelijkheden om nieuwe kleuren te verwezenlijken. In Bern (Zwitserland) werd een majolica-oven gevonden die 1518 gedateerd is.

Dat er in Antwerpen kachelovens geproduceerd werden, weten we niet alleen door Gaimster, maar ook uit archivalische gegevens.

In 1545 kocht Henric van Grevenbroeck - kacheloven-bakker en majolicabakker - het huis *Dmoelenyzer* in de *Cammerstrate* te Antwerpen. Hoelang was hij reeds vóór 1545 te Antwerpen werkzaam? Hij sterft tussen 1550 en 1551. De weduwe mocht de activiteiten van haar man verder zetten tot zoon Everaerde meester werd. Zij engageert daartoe Adolf van Weenendale uit Keulen als compagnon, met een contract van twee jaar.[16] In de namenlijst van Keulse kachelovenbakkers komt een Thoenis Wenendall voor die van ca. 1504 tot 1564 leefde.[17] De naam Adolf echter niet. Zijn zij familie? In deze fase kan het niet anders dan dat de Keulse invloed op de Antwerpse productie groot was. Werd er toen ook witbakkende klei uit het Rijngebied geïmporteerd?

Van Anthonis van Eenssele weten we alleen dat hij 1547 bij de verkoop van rentes op het huis *het moerinnenhoot* vernoemd wordt, kakelbacker was en in de Achtstraat (?) woonde.[18]

De handel van Antwerpen met Duitsland was zeer belangrijk en intensief. Handelaars uit Nurenberg waren al in de 14de eeuw in Antwerpen bedrijvig. De Nurenbergse Lazarus Tucher was vanaf 1518 in onze stad aanwezig en bouwt in 1542-43 het kasteel Gallifort in Deurne. Men moet dan ook niet verwonderd zijn dat er via deze contacten import vanuit Nurenberg mogelijk was en/of dat Nurenbergse

Het Londense exemplaar is voor Gaimster het vroegste voorbeeld van majolica kacheltegels in noord-oost Europa, te dateren van vóór de dissolutie der kloosters in 1539. Er werden ook witbakkende kacheltegels met groen glazuur gevonden die aan Keulen toegeschreven worden.

Bij Antwerpse tegelfragmenten uit de Lepantokapel in het St.-Pausklooster, het Suikerhuis van de Balbani's en de Kronenburgstraat kwamen er lichtrood bakkende fragmenten aan het licht met identiek dezelfde acanthus slingerversiering als bij Londense exemplaren (afb. 7). Dit is natuurlijk een argument om deze fragmenten te beschouwen als Antwerpse productie.

Afb. 7: fragmenten met acanthusslinger; links en midden uit de St.-Pauluskerk (A129/16/6/T4, A129/26/6/T2); rechts uit het Suikerhuis (A.M3). Foto L. Geyskens.

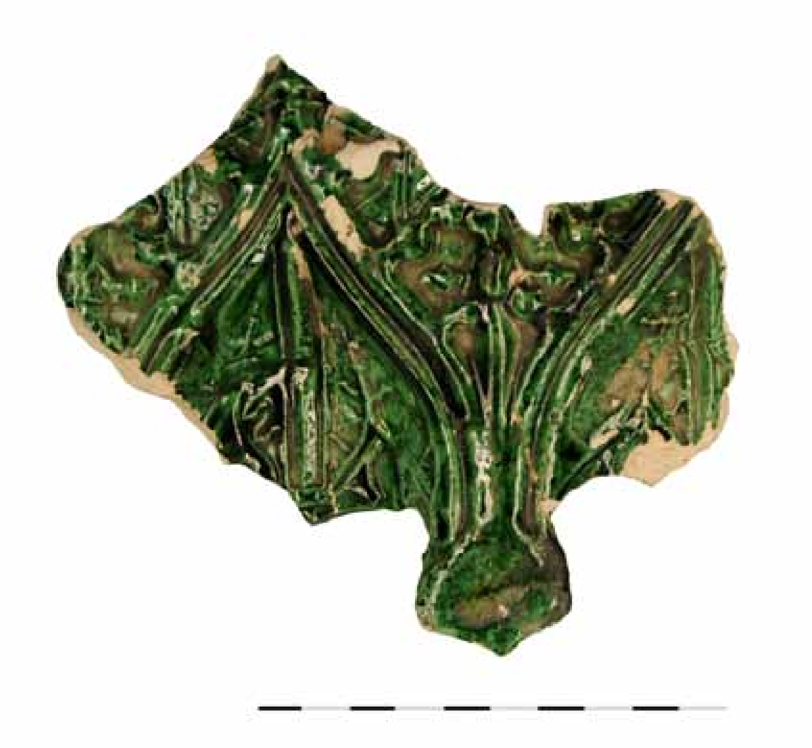

Afb. 8: fragment van een gotisch baldakijn uit de St.-Augustinuskerk (A234/1/T26).

modellen bekend waren en nagemaakt werden. Verder kan men nog vermelden dat de Teutoonse Ridderorde binnen de burcht van Antwerpen het zogenaamde Reuzenhuis betrok. Zij waren ook bedrijvig als importeurs van Duitse wijnen uit de regio Koblenz. Uiteraard mag het Hanzahuis niet vergeten worden. De Duitse handelaars beschikten zelfs over een eigen stapelplaats: het Hessenhuis. Is er op het gebied van kacheltegels ook import en dus invloed geweest vanuit Hessen en Noord Duitsland?

Naar het einde van de 16de eeuw en de vroege 17de eeuw is er import van aardewerk uit het Weser en Werra gebied (Nederhessen). Of dat ook geldt voor een belangrijk productiecentrum van kacheltegels zoals Braunschweig is nog maar de vraag. Vondsten uit Lübeck vertonen voor de late 15de en 16de eeuw geen parallellen met onze vondsten. Maar er zijn wel overeenkomsten met Einbeck vast te stellen in een vroegere periode (zie verder) en de latere bladtegels.

Het Protestantse repertoire en de Berman-kacheltegels van midden en tweede helft 16de eeuw komen in Antwerpen tot hiertoe niet voor, evenmin als polychrome tegels uit Keulen. Van enkele mooi bewaarde tegels van de site Stadsparking en Blindestraat kan men qua vorm en decoratie de invloed van Nurenberg niet ontkennen.

Ook voor de producten in roodbakkende klei kan men meerdere ateliers of productieplaatsen vaststellen. Bij de Antwerpse vondsten komen vier verschillende roodbakkende kleisoorten voor. Ten eerste een baksteenrood bakkende klei, ten tweede een roodbakkende klei met witte intrusies, ten derde een lichtrood, beigeroze bakkende klei die ook in enkele Duitse vindplaatsen voorkomt. Als vierde, een gelaagde klei, waarbij het in de mal gevormde deel een uitgesproken oranje kleur heeft en de graat aan de achterkant in roodbakkende, of gemengde klei vervaardigd is. Dit opmerkelijke verschijnsel werd reeds door A. Bruyn beschreven bij de kacheltegels uit Enkhuizen, die tussen 1602 en 1613 in het atelier van Dierck Claesz Spiegel geproduceerd werden.[19]

Dat er import van uit Keulen plaatsvond, staat buiten kijf. De verbindingstegel met pinakelversiering uit de site van St.-Pauluskerk en klooster (A129/1/T1) komt in Keulen voor omstreeks 1500.[20] Als men de witbakkende klei op het oog vergelijkt, moeten er nog meerdere stukken uit Keulen afkomstig zijn. De vormen en decoratie ervan komen echter niet voor in de catalogus van Unger.[21]

Stilistisch gezien vertoont het gotisch baldakijnfragment in witbakkend aardewerk uit de St.-Augustinuskerk te Antwerpen (afb. 8) dat vóór 1615 gedateerd is, niet alleen overeenkomsten met een fragment uit Keulen[22], en uit St Mary Graces in Londen[23], maar ook met vondsten uit Deventer in Nederland[24]. De besproken tegelfragmenten zijn in de late 15de of vroege 16de eeuw te situeren.

De kacheloven uit Londen bestond zowel uit majolicategels als groengeglazuurde witbakkende tegels in Keulse stijl, evenals groengeglazuurde lichtrood bakkende tegels. Men gebruikte blijkbaar tegels van verschillende productieplaatsen (Antwerpen en Keulen) in één en dezelfde kachel.

De vondsten uit Aarlen lijken niet relevant voor deze studie.

5. DE VERSCHILLENDE KLEISOORTEN NADER BEKEKEN

Of de verschillende kleisoorten waarvan de oventegels gemaakt werden steeds moeten geïnterpreteerd worden als afkomstig uit verschillende productiecentra, is niet altijd even duidelijk. Waar kochten of verwierven de pottenbakkers hun klei? Men zou denken in de onmiddellijke omgeving. Voor Antwerpen is dat de roodbakkende Rupeliaanse klei, waarmee ook de bakstenen geproduceerd werden. Deze vond men in de omgeving, ten zuiden van de stad.

Witbakkende klei komt hier niet voor en moet dus geïmporteerd worden. Men neemt aan dat deze voor de majolicabakkers uit het Doornikse aangevoerd werd.[25] Via de Schelde vormde dit geen probleem. Aanvoer van Maaslandse klei was omslachtiger.

Wellicht geven kleine verschillen in kleisamenstelling ook de 'van atelier tot atelier' verschillende arbeidsgewoonten aan. We denken hierbij aan het gebruik van de slecht gemengde klei met slierten. Tot op de dag van vandaag hebben pottenbakkers de gewoonte om bij het ontstaansproces van hun aardewerk, kleine klei-overschotjes in een emmer te verzamelen. Vandaag zijn dat restjes roodbakkende klei, morgen wellicht witbakkende. Als de emmer vol is worden deze resten opnieuw gekneed tot een homogene klei. Als dit slordig of niet grondig genoeg gebeurt, verkrijg je deze gelaagde en/of van slierten voorziene klei, zoals we ook vaak tegenkomen bij de latere Antwerpse majolicategels. Ook de materialen die men voor de magering van de klei gebruikt, kunnen een rol spelen.

A. Homogeen, hardbakkende, vaak krijtachtig aanvoelende klei. Dit is de meest voorkomende klei en kan normalerwijze aan Keulen toegeschreven worden. Een aantal motieven die op tegels in deze klei voorkomen, vindt men terug bij Unger[26]; andere worden daar tot hiertoe niet beschreven. Waar haalde de Keulenaar Adolf van Weenendale zijn klei vandaan? Net zoals de anderen uit Doornik? Of gaf hij de voorkeur aan de kleisoort die hij uit Keulen kende? In het laatste geval kan er geen onderscheid gemaakt worden tussen lokaal product of Keulse import! De lijst van mogelijk Keulse oventegelfragmenten wordt in bijlage 1 weergegeven.

B.1 Homogeen, fijnkorrelige witbakkende klei met kwartsintrusies. De kwartskorrels die men hierin af en toe aantreft zijn typisch voor de arcose zandsteen die men in en rond Nurenberg aantreft. Tot hiertoe is er één fragment dat zeker aan deze beschrijving beantwoordt en dus zonder twijfel aan Nurenberg kan toegeschreven worden.

B2. Een korrelige, licht beigegeel bakkende klei met kwartsintrusies. De tegel met deze kenmerken vertoont een decoratie in Nurenbergse stijl. Door de aanwezigheid van kwartskorrels ligt het voor de hand deze ook aan Nurenberg toe te schrijven.

C. Een korrelige, beigegeel tot beigewit bakkende klei. Dit is de klei die overeenkomt met de klei die gebruikt werd bij de productie van de Antwerpse majolicategels. Men kan deze kacheltegels dan ook als Antwerpse productie beschouwen! Of ze dan ook aan Van Grevenbroeck kunnen toegeschreven worden, is een ander probleem. Wij weten bijvoorbeeld niet hoelang hij reeds werkzaam was vóór hij in 1545 vernoemd wordt.

D. Gemengde klei. Dit is een witte klei met roodbakkende slierten. De gelaagdheid duidt op een onvoldoende kneden van de klei. Dit komt ook voor bij Antwerpse majolicategels. Men kan ook deze als Antwerpse productie duiden.

E. Baksteenrood bakkende klei. Opvallend is hier dat een aantal van deze fragmenten wel heel hard gebakken werd, tot tegen het sinteringsniveau aan.

F. Roodbakkende klei met witte intrusies. De witte intrusies zijn vrij groot (tot 4 mm) en duidelijk met het blote oog herkenbaar. Dit werd alleen vastgesteld bij de komtegel met voorgezet kader afkomstig van de site Stadsparking (A.SP/LV/100b). Waaruit deze intrusies bestaan is nog niet duidelijk.

G. Bleekrood tot beigeroze bakkende klei. Deze is over het algemeen fijnkorrelig en zandgemagerd.

H. Twee kleisoorten. Bij een aantal verbindingstegels kan men vaststellen dat de graat uit een roodbakkende klei bestaat of een slecht gemengde klei met slierten, en dat het in een mal gevormde voorblad uit een oranje gekleurde klei gevormd is. Zoals hoger reeds aangegeven komt dit ook voor bij de 17de-eeuwse productie uit Enkhuizen. Onze vondsten lijken echter vroeger te dateren.

6. DE GEBRUIKERS EN DE ANTWERPSE VONDSTEN: WAT WETEN WE ERVAN?

We kennen in de stad een Stoofstraat. Een *stove* was een badhuis. Er bevonden zich dus badhuizen. Eigenlijk verwijst het woord stove naar een verwarmingsinstallatie. In het Antwerps dialect wordt in plaats van kachel, stoof gezegd. Hoe de verwarmingsinstallaties er in deze badhuizen uitzagen, kunnen wij ons enigszins voorstellen door een houtsnede uit het boek "De stove" van Jan van den Dale, in Antwerpen uitgegeven bij Willem Vorsterman in 1528.[27] Er zijn wel meer gravures uit die tijd bekend met afbeeldingen van badscènes. Deze suggereren eerder eenvoudige kachelovens met niet versierde nistegels, of komtegels. Deze stoven kenden in de Nederlanden een groot succes. In de loop van de 16de eeuw ging hun populariteit snel en fel tanen tengevolge van hun slechte faam: het waren vaak eerder bordelen dan badhuizen. In 1584-85 waren er toch nog vier stoven in Antwerpen.[28]

Tot hiertoe werden op een 30-tal plaatsen, verspreid over de hele stad, fragmenten van kacheltegels gevonden. Spijtig genoeg werden ze vaak buiten context gevonden. Van de fragmenten in de verzamelingen De Barsée en Van Dijck weten we alleen dat ze in Antwerpen gevonden werden, alhoewel er vermoedens over de specifieke vindplaatsen bestaan: Huidevetterstraat of Zwartzustersstraat (?) in het eerste geval en Huidevetterstraat, Gildekamerstraat (Volkskundemuseum) of Grote Markt (Huis Het Vosje) in het tweede. Veelal vindt men slechts minuscule stukjes van één of meerdere kacheltegels; soms vindt men grotere fragmenten, en uitzonderlijk een tegel die archeologisch min of meer volledig is. Dit zegt ons natuurlijk heel weinig over de grootte en het uitzicht van de kachelovens. Dit neemt niet weg dat er toch nog heel wat aan informatie bij elkaar komt.

Als we de vindplaatsen nader bekijken, vinden we enkele schaarse gegevens over de toenmalige bewoners en dus gebruikers van deze kachelovens. We bekijken eerst de kloostersites, en daarna de profane sites.

Op de site van kerk en klooster van St.-Paulus werden heel wat fragmenten gevonden. Of deze tot de bewoningsfase van het eerste klooster behoren, is onwaarschijnlijk. Vanaf 1517 begint men onder prior Antonis de Cimeterio aan de bouw van de tweede kerk en de kloostergebouwen, omdat het laag gelegen gebied regelmatig onder water liep. Daarvoor worden de gronden geleidelijk een drietal meter opgehoogd met afval dat van over de hele stad kwam. In 1549 wordt de oude kerk buiten gebruik gesteld, en gedeeltelijk afgebroken. Daarbij werden de waardevolle grafstenen gerecupereerd en grafkelders volgestort. Een belangrijk deel van de vondsten werd onder de Lepantokapel gevonden, andere werden bij onderzoek in en naast de crypte onder de kerk gevonden. Voor hoogkoor, crypte en Lepantokapel zal men dus aan 1549 als ante quem moeten denken. In 1578 worden de paters door de Calvinisten uitgedreven en het klooster gedeeltelijk vernield. De Lepantokapel zou zijn blijven staan. Na 1585 wordt alles terug heropgebouwd. Stilistisch zijn de nistegelfragmenten niet van deze latere periode afkomstig.

Op de site van het Minderbroedersklooster in de Blindestraat kwamen tot hiertoe twee kacheltegelfragmenten aan het daglicht. Het klooster werd in 1450 opgericht. In de jaren 1566 en 1567 gaan de Calvinisten er met de ruwe borstel door en steken klooster en kerk in brand. Dit betekent dat de kacheltegelvondsten vóór 1567 moeten gedateerd worden. De fragmenten zijn van hetzelfde type als deze van de site Stadsparking, en dus ook in Nurenbergse stijl.

Afb. 9: fragmenten met resten van wapenschilden.

links: Habsburgse adelaar uit het Suikerhuis (A.M4),

midden: onbekend (familie van Berchem?) uit de St.-Pauluskerk 1995 (A129/3/0/T2),

rechts: Maria van Bourgondië uit de St.-Pauluskerk 1990 (A96/16/6/T12).

Afb. 10: de 15de eeuwse tegelvondsten met lelie en Mainzer rad.

links: uit de St.-Pauluskerk 1995 (A129/3/T1),

midden: uit de Lange Schipperskapelstraat (A269/0/T1),

rechts: uit de site Stadsparking (A.SP/XXIII/T1).

In de St.-Augustinuskerk werd naast huiselijk afval, ook majolicabakkersafval gevonden in een ophogingslaag die dateert van vóór de afwerking van de kerk in 1618. Of de talrijke kacheltegelvondsten aldaar ook tot de productieafval moeten gerekend worden, is zeer onwaarschijnlijk. Ten eerste omdat zij gebruikssporen vertonen (roet op de achterzijde), ten tweede omdat meerdere stukken uit witbakkende klei gemaakt werden wat eerder op import uit Keulen duidt. Over de gebruikers hebben we op deze site dus geen duidelijke gegevens. Vóór de bouw van de kerk stond hier een brouwerij, maar in principe kan de afval van overal in de stad komen. Wel staat vast dat er in de onmiddellijke omgeving verschillende majolicabedrijven gevestigd waren, onder andere ook dat van Everaerde van Grevenbroeck die ook kacheltegels maakte. Zij hebben dan ook van de gelegenheid gebruik gemaakt om hun productieafval daar te storten. De vraag kan gesteld worden of de kacheltegels dan wellicht uit hun huishoudens afkomstig zijn geweest.

Onderzoek in het Falconklooster bracht één fragment van een kacheltegel aan het licht. Dit klooster werd ca. 1346 opgericht als gemeenschap voor vrouwen die de regel van St.-Augustinus volgen en zich vanaf 1420 Falcontinnen noemen. Op dat ogenblik verwierven zij de gronden en beginnen met de bouw van kerk en klooster. In de tweede helft van de 16de eeuw geraakten zij tengevolge van de godsdienstproblemen een deel van hun bezittingen kwijt, maar kregen ze echter terug na de val van Antwerpen in 1585. Het tegelfragment is bijgevolg mogelijk in de eerste helft van de 16de eeuw te dateren.

Tijdens de werken aan het Hortaproject aan het Hopland werden enkele fragmenten gevonden. Hier bevond zich het klooster der Ongeschoeide Karmelieten. Het werd eerst 1624-1626 gebouwd. De tegels lijken echter van vroegere datum te zijn en niets met het klooster te maken te hebben.

De omgeving van het Bogaardeplein wordt over het algemeen als één van de armere buurten van de stad beschouwd. Dit is duidelijk het geval gedurende de 19de eeuw en wellicht reeds in de 18de eeuw. Nochtans werden er in een bepaald pand rijkere vondsten gedaan, zoals een mooie nistegel (afb. 11). Wie er woonde is tot hiertoe niet geweten. Hetzelfde tegeltype werd in de jaren vijftig van de vorige eeuw gevonden bij een onderzoek in het Hof van Boutersem te Kontich, nu in het plaatselijk museum. De stijl van deze nistegel doet vermoeden dat hij in het eerste kwart van de 16de eeuw geproduceerd werd. Dat hij in een latere context gevonden werd, is niet verwonderlijk. Kachelovens waren een dure investering en bleven bijgevolg lang in gebruik. Dat de belangrijke en rijke familie Happaert vlakbij woonde, is wellicht een aanwijzing voor zijn afkomst. Zij konden zich deze luxe in ieder geval veroorloven. Het Bogaardeplein wordt begrensd door de Bogaardestraat die in 1543 getrokken werd door de boomgaard van Arnold Schoyte. De Happaertstraat ontleent haar naam aan de familie Happaert en werd in 1550 geopend. Deze belangrijke familie had er haar woonst in de nog bestaande huizen 21-25. Het is de periode dat Antwerpen een grote expansie kent. De opgraving geeft aan dat de materiële cultuur in het algemeen naar de periode 1550-1650 refereert. Ook werd vastgesteld dat er enkele ambachtelijke activiteiten werden uitgeoefend, zoals beenbewerking, metaalbewerking (smeltkroezen) en productie van brandewijn.

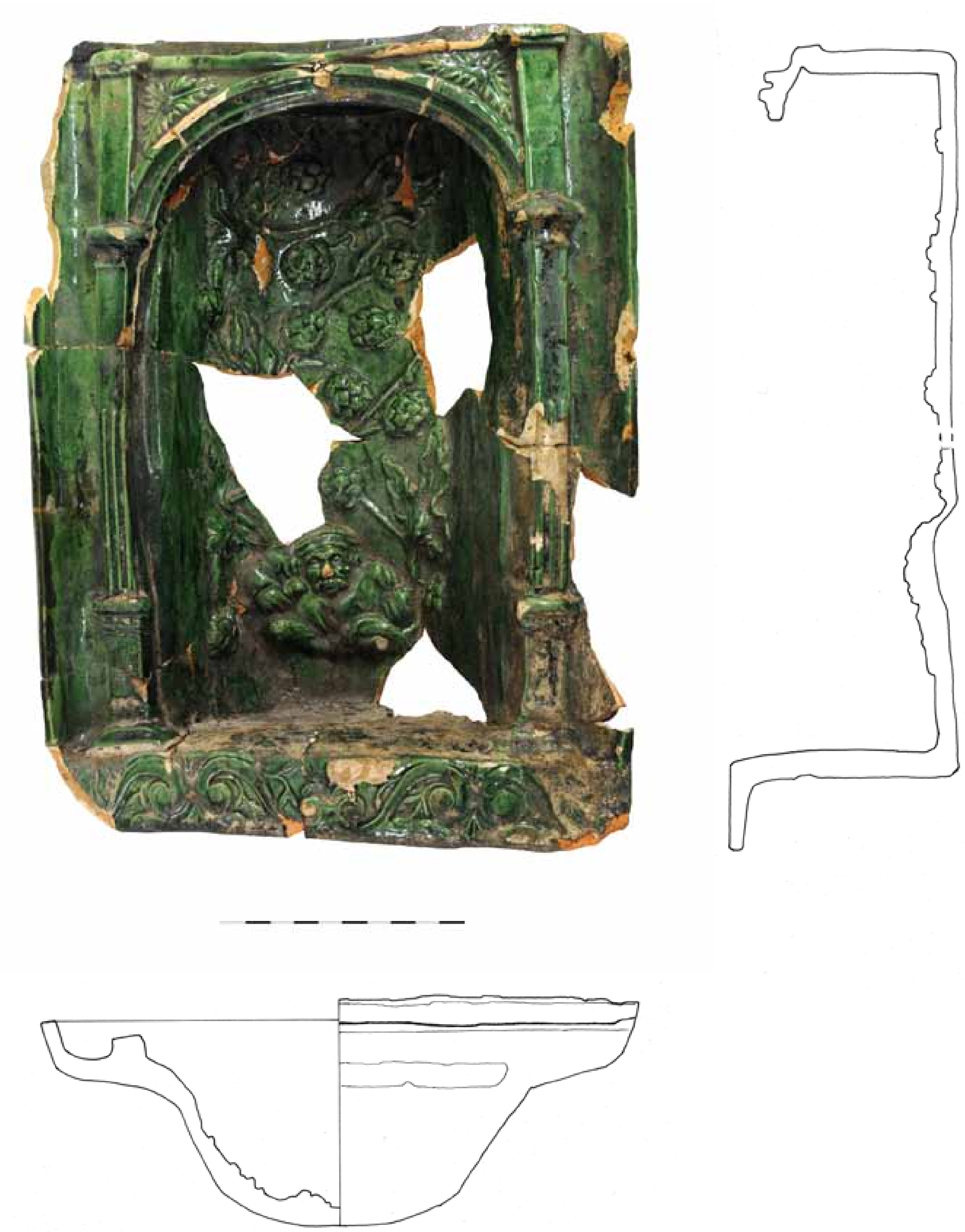

Afb.11: de filosofentegel, nistegel van de site Jeugdherberg op het Bogaardeplein (A273/95/T1). Tekening K. Thiers.

Recent konden we ook de tegelvondsten van Kasteel Gallifort in Deurne bestuderen. Ook hier is een dergelijke tegel gevonden. Gallifort werd echter eerst 1542-43 gebouwd. Het was de rijke familie Tucher uit Nurenberg die zich hier een buitenverblijf liet bouwen. Het feit dat ze gebruik maakten van de plaatselijke kachelovenproductie zegt wel iets over de degelijke kwaliteit ervan. Het was bijgevolg niet nodig ze uit Nurenberg te importeren.

De twee nistegelfragmenten uit de Mutsaertstraat (AM3 en 4) komen uit het *Suyckerhuys* van de rijke Italiaanse handelaar Balbani. Zij werden tijdens de restauratie van het huis in een klein afvalputje op de binnenplaats gevonden tesamen met de resten van een Spaanse amfoor die als aspot gebruikt was.

Bij de restauratiewerken aan het Rubenshuis (1940-1946) vond men naast een tegelfragment van een tableau in Antwerpse majolica ook enkele fragmenten van kacheltegels. Over de vondstomstandigheden is er niets geweten. Rubens kocht het huis op de Wapper in 1611 voor 7600 florijnen van dokter Backaert-Thijs. Gelet op de stijl van de tegelfragmenten moeten ze van vóór Rubens' tijd dateren.

Ook in het Rockoxhuis werden tegelfragmenten gevonden. Ze zouden gevonden zijn in de binnentuin. Ze kunnen op stijlkenmerken gedateerd worden rond 1530-1540. In de eerste helft van de 16de eeuw, tot 1560, behoorde het pand aan de familie Schuytenborch. Het maakte toen nog deel uit van een groter geheel dat zich uitstrekte tot in het Kipdorp.

In de Aalmoezenierstraat werd een deel van een majolica-oven gevonden, samen met een massa misbaksels, hulpstukken, maar ook huisafval, waartussen ook een kacheltegelfragment. Van 1595 tot 1617 werkte daar Hans Boudewijns. Blijkbaar was deze majolicabakker vermogend genoeg om een kacheloven te bezitten.

Op de Kiliaansite (Nationale Bank) werd een poel gevonden die volgestort was met afval. Deze hoorde bij een reeds vanaf de 15de eeuw bestaande bewoningskern buiten de wallen. Deze poel werd zeker vóór 1542 gedicht, datum van de aanleg van de nieuwe stadsvestingen.

Eén van de eerste dagen van de opgraving aan de hoek Paardenmarkt met Venusstraat, kwam uit het puin van een opgevulde kelder een vrij groot fragment van een nistegel te voorschijn. Op het stadsplan van Boloniensis uit ca. 1545 zien we op deze plaats een grote woning staan met pagaddertoren. Aangezien dit stadsplan vrij accuraat de bebouwing in de stad weergeeft, kan men er van uit gaan dat er een rijke woning gestaan heeft.

Tijdens de renovatiewerken aan het vroegere woonhuis van de beroemde Antwerpse kunstenaar Frans Floris in de Everdijstraat, kreeg de archeologische afdeling de mogelijkheid om een beperkt onderzoek te doen. In een afvalkuil kwamen naast aardewerkscherven ook 6 kleine fragmenten van kacheltegels tevoorschijn. Eén ervan is afkomstig van een verbindingstegel zoals het type 2 in het Rockoxhuis en kan tweede kwart 16de eeuw gedateerd worden.

Op de site van het Klapdorp/Mutsaardstraat bevond zich een rijkelijk huis met binnenplaats en gaanderij. Hier werd de eerste bekroningstegel in Antwerpse majolica gevonden.

Afb. 12: de drie vogeltypes, van l naar r: collectie St.-Pauluskerk (A96/16/6/T13), Klapdorp/Mutsaardstraat (A309/37/T1) en collectie Van Dijck (A.CVD/0/T8).

7. ANALYSE VAN DE OVENTEGELS

7.1. De verzameling Van Dijck

Op 26 juni 1981 werd deze verzameling opgenomen in de collectie van de dienst archeologie van de Stad Antwerpen. In de dagboeknotities van T. Oost voor die dag wordt vermeld dat de voorwerpen (kacheltegels en majolicategels) gevonden werden in onder andere ‘de Huidevetterstraat onder de voordeur van de firma ANHYP, bij de restauratie/renovatie van de gildehuizen voor het Volkskundemuseum in de Gildekamerstraat, evenals het huis Het Voske aan de Grote Markt’. Alle voorwerpen werden ingepakt maar niet voorzien van herkomst of enige aanduiding. De herinneringen van het toenmalige personeel konden ons ook niet verder helpen.

Opvallend in de kleine verzameling zijn een aantal potten in reducerend aardewerk. De eerste reeks van vier heeft een conische vorm met afgeronde bodem (afb. 13 links). De rand is licht ingesnoerd, verdikt en schuin naar binnen afgesneden. T. Oost beschrijft dit type als ‘verwarmingspot, of nischenkachel’ (A.CVD/36) en geeft voorzichtshalve geen datering. Een nistegel is dit in ieder geval niet. Het type komt vanaf de tweede helft van de 13de eeuw in Noord-Duitsland voor als *Spitskachel*. In het Neder-Rijn gebied (Brüggen), in Siegburg, maar ook o.a. in Einbeck (Neder-Saksen) komen deze zogenaamde pottegels met spitse bodem gedurende de hele 14de eeuw voor. De voorliggende exemplaren lijken sprekend op de productie van Einbeck.

De twee stukken van het tweede type hebben een meer bolvormig lichaam met een brede licht conische hals (afb. 13 rechts).[29] Eenzelfde vorm komt ook in Einbeck voor als pottegel maar dan in de eerste helft van de 15de eeuw.

Onze twee types zijn in ieder geval van dezelfde makelij, dus ook van dezelfde ouderdom, wat maakt dat men ze in de late 14de - begin 15de eeuw zou kunnen dateren. Het feit dat ze noch roetsporen, noch verbrande leem vertonen is een argument om deze vondsten eerder als akoestische potten voor gebruik in een gewelf te beschouwen, dan als pottegels, hoewel ook in Einbeck voorbeelden zonder roetaanslag te vinden zijn.

Akoestische potten vindt men echter meestal terug in gewelven van kerken en kapellen, wat voor geen van de mogelijke vindplaatsen het geval is. Als men ze toch als pottegels zou beschrijven, zijn dit samen met een vondst uit Deventer[30] en Utrecht[31] de oudste die ooit in de Nederlanden gevonden zijn. Er zijn hiervoor verder geen parallellen bekend in onze gewesten. De overeenkomsten met de potten uit Einbeck zijn opvallend, wat betekent dat de origine van onze stukken wel eens daar zou kunnen gezocht worden.

Afb. 13: de twee meest volledige pottegels uit de collectie Van Dijck.

Verder zijn nog dertien kacheltegelfragmenten aanwezig afkomstig van meerdere tegels en types.

De volgende reeks fragmenten zijn alle gemaakt met een fijne compacte klei, met een lichtbeige, plaatselijk wat rozige kleur. A.CVD/0/T1 en A.CVD/0/T2: drie passende en twee niet-passende scherven van eenzelfde nistegel, met onderaan een brede lijst (plint) waarop enkele letters aanwezig waren. Herkenbaar zijn een I en een A (afb. 14). De I met dwarsstreepje of knoop komt regelmatig voor in de tweede helft van de 15de eeuw en de eerste helft van de 16de eeuw, meestal in opschriften die in verband met Maria staan. De nis wordt afgeboord met zuiltjes en is versierd met een fragmentair bewaard wapenschild waarop een aantal niet direct leesbare letters voorkomen. In de onderste zwik bevindt zich een moeilijk leesbaar floraal motief. De hoofdnis wordt aan beide zijden door een kwartholle zijvleugel geflankeerd. Deze is met een roosmotief versierd. Zulke zijvleugels komen vaak ook op laatgotische houten retabels voor. De onderlijst of plint komt reeds voor op een reeks tegels die gemaakt werden in 1509 naar aanleiding van het huwelijk van Elisabeth van Culemborg met Anthonis van Lalaing.[32]

Afb. 14: plint met letters I en A (A.CVD/0/T2).

In de verzameling bevinden zich ook twee scherven van eenzelfde medaillontegel (A.CVD/0/T3 en A.CVD/0/T4), met onderaan een brede lijst (plint) waarop links een abstract floraal motief, gevolgd door een letter I (afb. 15). De zijkant van de tegel wordt gevormd door een kwartholle zijvleugel, geflankeerd door een halfronde zuil. Het plat bestaat uit een cirkelvormige bladerkrans tussen twee halfronde profileringen. In de zwikken bevindt zich een floraal driebladmotief. Het eigenlijke medaillon is niet bewaard, maar kan versierd geweest zijn met het hoofd van een Romeinse keizer of een Bijbelse held. Technisch bekeken lijkt deze medaillontegel afgeleid te zijn van een nistegel, waar men een gemoeleerd blad voorgezet heeft en een ovaal deel van de achterwand weggesneden werd.

Afb. 15: medaillontegel (A.CVD/0/T4).

Deze fragmenten kunnen vergeleken worden met de nummers DB150, 152, 153, 155 en 157 uit de verzameling De Barsée, die echter in witbakkend aardewerk uitgevoerd zijn en twee tegels uit het Rockoxhuis (A.RoH/0/T11 en T10).

A.CVD/0/T5 is een klein fragment van een baldakijn in gotische stijl. Op de rug is de afdruk van een doek te zien (afb. 16).

A.CVD/0/T7 is een bladtegel, waarvan het medaillon omringd werd met een acanthusmotief. Dit motief vindt men terug op een Nurenbergse pronkoven van 1540 die zich in de Vesting Coburg bevindt, evenals op tegels uit Nurenberg of Salzburg met keizers- en keizerinnenhoofden van midden 16de eeuw.[33] Het groene glazuur van dit fragment is lichtjes geïriseerd.

Afb. 16: het kleine baldakijnfragment met op de rug de afdruk van een doek (A.CVD/0/T5).

A.CVD/0/T8 stelt een vogellichaam voor (zie afb. 12). Het is een deel van de achterwand van een nistegel. Kop en poten ontbreken. Op de achtergrond is nog een stukje tak en een blad te zien. Waarschijnlijk stelt dit een papegaai voor. De papegaai symboliseert de welsprekendheid. Een vergelijkbare nistegel met papegaaiachtige vogel, maar in witbakkende klei, is bekend uit Keulen en wordt daar ca. 1500 gedateerd.[34] Ook het Kunstgewerbemuseum in Berlijn bezit een dergelijke tegel (zie afb. 61).[35]

A.CVD/0/T6 is een onderdeel van een voorzetgevel in een homogene, roodbakkende klei, waarop twee vechtende narren afgebeeld staan. Bewaard bleef een groot deel van de linker nar, met zijn marot (afb. 17). Hoofd en benen ontbreken. Deze voorstelling moet indertijd in de Nederlanden zeer populair geweest zijn. Een ronde glasschijf die ca. 1480-90 in Nurenberg geproduceerd werd, stelt in het onderste medaillon twee vechtende narren voor (afb. 18).[36] De overige medaillons stellen toernooiscènes voor. In dit geval geen echt, maar een maskerade toernooi. Deze werden aan het begin van de vastentijd gehouden. De glasschijf is daarom als maatschappelijke satire te beschouwen, zoals we wel vaker in de late middeleeuwen en vroege moderne tijd tegenkomen.[37]

Afb. 17: vechtende nar uit de verzameling Van Dijck A.CVD/0/T6).

Er zijn meerdere vondsten met dit narrenmotief bekend:

1. Dordrecht, huis Scharlaken: roodbruine klei, korrelig, donkere bruingroene glazuur.

2. Leiden, witbakkend.

3. Reimerswaal (Oosterschelde), witbakkend, Museum Boymans-van Beuningen te Rotterdam.

4. Mechelen, uit de Dijle, archeologisch volledige nistegel, privaatbezit.

5. Antwerpen, St.-Paulusklooster, Lepantokapel: witbakkende klei, groen glazuur.

6. Antwerpen, Coppenolstraat: witbakkende klei, groen glazuur (misbaksel of tweede keus).

7. Antwerpen, Aalmoezeniersstraat 41-47, witbakkende klei, groen glazuur.

8. Antwerpen, Minderbroederstraat, beigeroze bakkende klei, groen glazuur.

9. Antwerpen, Blindestraat, beigeroze bakkende klei, groen glazuur, zelfde mal als vorig stuk.

Zonder wetenschappelijk onderzoek van de klei, is het gewaagd om de witbakkende fragmenten aan Keulen of Nurenberg toe te schrijven.

A.CVD/0/T9 en A.CVD/0/T10 zijn fragmenten van de plinten van twee nistegels uit dezelfde mal. Deze is versierd met een slingerband van acanthusbladeren. Bij A.CVD/0/T10 is de afdruk minder scherp dan bij het andere stuk. In tegenstelling tot de andere fragmenten uit deze verzameling is A.CVD/0/T9 gemaakt in een lichtrood bakkende klei.

Het laatste stuk uit deze verzameling is een klein stukje in roodbakkende klei, met groene, geïriseerde glazuur. Het motief is niet te bepalen.

Afb. 18: vechtende narren op een ronde glasplaat, ca. 1480-90 in Nurenberg geproduceerd (afgebeeld: onderhelft); Metropolitan Museum, New York. Foto L. Geyskens.

7.2. De verzameling De Barsée

Deze verzameling wordt bewaard in het Architectuurarchief Provincie Antwerpen. Zoals hoger beschreven is het niet geweten waar deze stukken in Antwerpen gevonden werden. Het huis Ducci in de Huidevetterstraat, maar ook de Zwartzustersstraat komen in aanmerking als mogelijke vindplaatsen. Alle fragmenten zijn uit witbakkende klei gemaakt.

DB154 is een fragment van een lijsttegel met een motief van drie rijen afgeronde dakpannen met een hard groen glazuur dat gedeeltelijk afgesprongen is (afb. 19). Dit type tegel werd ook in de nivelleringslaag van St.-Augustinuskerk gevonden (vóór 1618), maar dan in roodbakkende klei en met kleinere dakpannen (A234/1/T5 en T6). In Londen (St Mary Graces) komt het in witbakkende klei voor met de grote dakpannen (vóór 1539) en ook in Keulen[38] evenals in de Everdijstraat in Antwerpen. De witbakkende tegels uit Londen en Antwerpen kunnen dus beschouwd worden als import uit Keulen. De functie van deze tegels wordt uitvoeriger beschreven bij de vondsten uit de St.-Augustinuskerk.

DB151 (twee passende scherven) en DB156 zijn fragmenten van verbindingstegels van hetzelfde type, met als versiering een tak met slingerband van acanthusbladeren, en aan weerszijden een profilering (afb. 20). Daar waar de graat van de rug ophoudt, steekt de onderkant van de tegel naar voren in een hoek van ca. 45°. Vergelijkingsmateriaal vinden we ca. 1500 in Keulen[39], maar met een minder uitgesproken schuine kant. In St Mary Graces zijn identieke verbindingstegels aanwezig (vóór 1539). Zij moeten zich dus aan de onderkant van de bovenbouw bevonden hebben, waar ze aansloten op de lijsttegels die de overgang naar de grotere onderbouw vormden. Het motief van de slingerband met acanthusbladeren komt in Nurenberg reeds voor omstreeks 1500[40], maar dan rond een staf gewikkeld[41] evenals op een fragment van een mal.

Tien scherven behoorden tot minimum vier, maximum vijf medaillontegels.

Afb. 19: lijsttegel met dakpannen uit de collectie De Barsée, Keulen, vóór 1539 (DB154).

Afb. 20:
links: verbindingstegel van het Keulse type (DB156),
rechts: verbindingstegel (DB151).

Sommige bladtegels hebben in het midden een medaillon als versiering. Vaak staan daarop afbeeldingen van Romeinse keizers, Bijbelse figuren of helden.

Fragment DB150 bestaat uit vijf passende scherven (afb. 21). Het motief is een mannenhoofd in profiel naar links kijkend, binnen een lauwerkrans. Deze is op de vier kardinale punten met een lint omwikkeld. De zwikken van het tegelblad werden opgevuld met een acanthusblad. Het medaillon is teruggezet t.o.v. de horizontale afsluitplint aan de onderkant van de tegel. De plint is versierd met de letters ...A I S en een motief met een kleine ruit waaruit op elke punt een sprieterig twijgje vertrekt.

Een tweede plintfragment DB153 heeft de letters I A en M (?). Dit stuk kan vergeleken worden met een fragment in bleekrode klei uit de verzameling Van Dijck (site 1). Het type I met de stip komt reeds voor op majolica van de tweede helft 15de eeuw en loopt door tot de eerste helft van de 16de eeuw, meestal in verband met aan de Maagd Maria gerelateerde voorwerpen.

De andere fragmenten, DB155-157 (twee passende scherven) en DB152 (twee passende scherven) zijn delen van lauwerkransen.

Opvallend zijn de overeenkomsten tussen de fragmenten DB153 en A.CVD/0/T4 uit de collectie Van Dijck (zie afb. 15). Zowel het lettertype als het sprieterig twijgjesmotief zijn volledig hetzelfde. Ook de tegels A.RoH/0/T10 en T11 van het Rockoxhuis horen in dit rijtje thuis. Nochtans is de eerste uit een witbakkende klei vervaardigd, de tweede uit een beigerode klei en de derde uit een beigewitte klei. Kan men de eerste tegel als import uit Duitsland beschouwen en de tweede en derde als lokale productie? Of werd er gewerkt met overgekochte mallen? Of werden hier nieuwe mallen gemaakt naar bestaande tegels? Zolang er geen kleionderzoek heeft plaatsgevonden zal op deze vragen het antwoord uitblijven.

Afb. 21: medaillontegel met mannenhoofd in profiel (DB150).

7.3. De verzameling Geyskens

Hierin bevinden zich twee kleine fragmenten uit het Suikerhuis van de familie Balbani in de Mutsaertstraat te Antwerpen (afb. 22). Ze zijn beide in een beigerood bakkende klei gemaakt.

Het is moeilijk uit te maken of we bij A.M3 een fragment van een medaillontegel, of van een nistegel voor ons hebben. Van de decoratie is nog net een poot met klauwen en het uiteinde van een vleugel te zien. Net genoeg dus om een heraldische adelaar te kunnen herkennen.

Het tweede fragment is een klein stukje van een zijkant van een nistegel (A.M4). Tussen een opstaande rand en een eenvoudige profilering bevindt zich een slingerband met acanthusbladeren. Deze zijn indentisch met een drietal vondsten uit de crypte onder het hoogkoor van St.-Pauluskerk te Antwerpen. Zij kunnen vóór 1549 gedateerd worden, datum waarop de wijding van de kerk plaatsgreep. Zij zijn eveneens identisch met enkele fragmenten van de site van St Mary Graces in Londen.[42] Deze site wordt vóór 1539 gedateerd. Het is dus duidelijk dat onze fragmenten uit de eerste helft van de 16de eeuw moeten dateren.

Afb. 22: de fragmenten uit het Suikerhuis: boven A.M3, onder A.M4.

7.4. De verzameling van het Rockoxhuis

Deze vondsten werden al aangehaald in 'Rijke vorm en bonte kleur' door P. Maclot[43], maar werden tot hiertoe niet grondig bekeken. Een bladtegel met opstaande rand (A.RoH/0/T14) heeft een motief van een groteske, bestaande uit een dik puttihoofd met een soort puntmuts (afb. 23). Uit de oren groeien arabesken met blaadjes en vruchten. De hals wordt gevormd door een krans van acanthusbladeren en ter hoogte van de schouders bevinden zich driebladbloemen in de Nurenbergse stijl. De onderste helft van de tegel is afgebroken. Het fragment is technisch zeer interessant omdat het eigenlijk is opgebouwd uit een nistegel met voorgezet blad. Om de tegel functioneel te houden werd dan in de niswand een grote ovale opening gemaakt. Tussen blad en niswand en tegen de bovenkant zien we een vastgebakken fragment van een verbindingstegel van het type 2 (zie verder).

Twee fragmenten van medaillontegels zijn opgebouwd uit onderaan een plint met de eindletters I en S. Kwartholle, iets teruggezette zijvleugels omsluiten een krans waarbinnen zich een portretmedaillon bevond. Bij tegel A.RoH/0/T11 bestaat de krans uit bladeren en vruchten, op de kardinale punten gedeeld door één grote en twee kleine knopen. De aanzet van een naar links gekeerd hoofd is nog net zichtbaar (afb. 24). Op de schouder ziet men een knoop van mogelijk een antikiserend gewaad. En op het hoofd is nog net de strik van mogelijk een laurierkrans te zien, hoewel men op het eerste zicht zou denken aan een vogelstaart. Portretten van helden uit de antieke, Bijbelse en middeleeuwse periode zijn uit de kunstwereld bekend.[44] In de zwikken ziet men een driebladbloem in de Nurenbergse stijl.

Afb. 23: lachende groteske putti (A.RoH/0/T14).

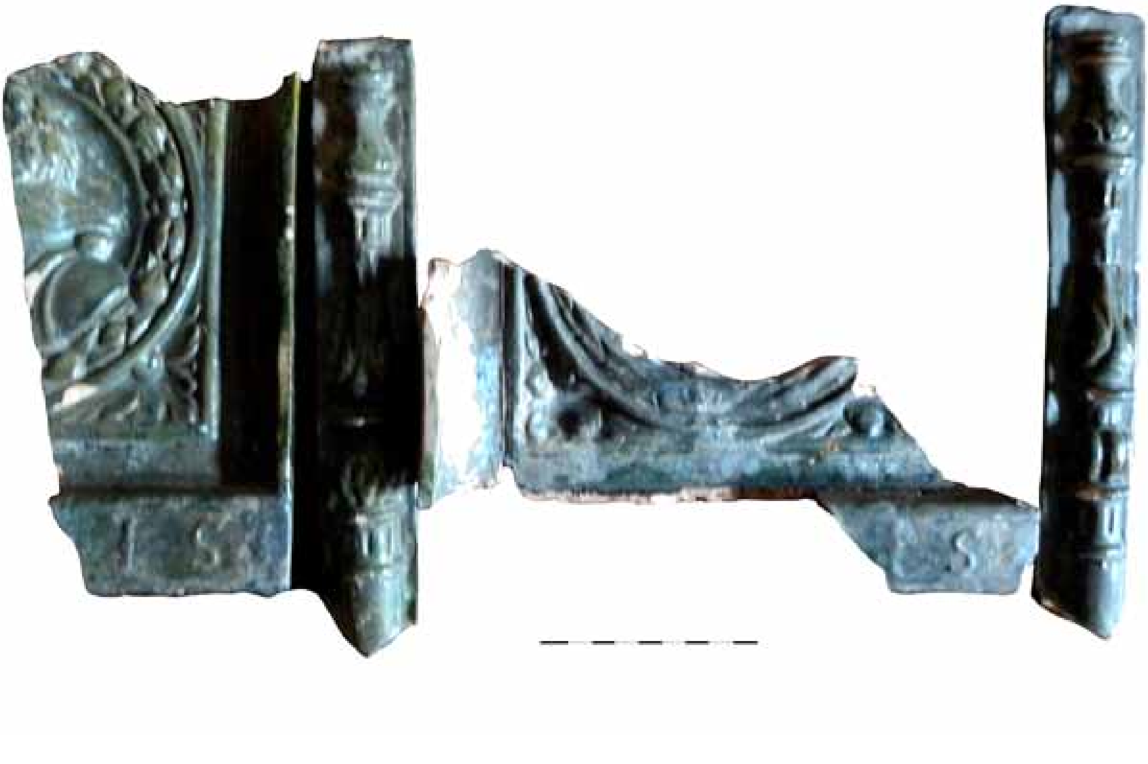

Afb. 24: meerdere tegelfragmenten van het Rockoxhuis in proefopstelling.

Van de tweede medaillontegel (A.RoH/0/T10) is de volledige breedte 245 mm. Delen van de plint, van de linker zijvleugel en van de krans zijn bewaard. Deze bestaat uit langwerpige, spitse laurierbladeren, omwonden door een schuin verlopend gegroefd lint.

Een reeks verbindingstegels ("Leistenkachel") is versierd met balustermotieven (afb. 25). Het type 1 bestaat uit een zwaar, log en eenvoudig motief met knopen en een onderaan verdikte zuil. Het type 2 is uitvoeriger versierd. De volledige lengte ervan moet 261 tot 264 mm geweest zijn. De onderkant staat in een hoek van 45° naar voor. De verdikte zuilen met acanthusbladeren, de knopen, de vaasvormige onderdelen en het uitgesneden "lederwerk" passen volledig in de stijl van de vroege Renaissance, zoals we ze ook kunnen zien bij de Antwerpse Maniëristen en Jan Gossart. Omstreeks 1540 zijn ze al uit de mode, zodat we kunnen stellen dat deze fragmenten moeten dateren uit de jaren 1530-1540. De meeste tegelfragmenten bestaan uit een beigegeel tot beigewit bakkende klei. Sommige zijn lichtrood van scherf. Aangezien alle fragmenten tot één en dezelfde oven behoord hebben kan dit alleen verklaard worden door een verschillende plaatsing in de pottenbakkersoven, waardoor ze onderhevig waren aan een verschillende temperatuur. Opmerkelijk is dat een klein, maar identiek fragment van een verbindingstegel type 2 bekend is uit de opgraving in de woning van Frans Floris in de Everdijstraat. Een fragment met dezelfde opbouw, maar iets minder scherpe omtrek, werd in London op de site van St Mary Graces gevonden. Het is in witbakkende Antwerpse majolica met de kleuren wit, geel en blauw en wordt vóór 1539 gedateerd.[45]

Afb. 25: de verbindingstegels, links type 1 (A.RoH/0/T1) en rechts type 2 (A.RoH/0/T5).

Tenslotte moet nog een bekroningstegel vermeld worden. Hij stelt een burchtmuur voor met twee kantelen en schietgaten, heeft een roodbakkende klei bedekt met een dunne witte engobe, waarop een fel blauwe schildering (afb. 26). Of dit een niet-gevloeide glazuur is of een soort verf zou wetenschappelijk onderzoek moeten uitwijzen. De kleur blauw is opmerkelijk. De verdere versiering bestaat uit zich oversnijdende takken met afgeknotte zijtakken en twee kleine plakkaatjes waarop echter geen schrift meer te herkennen valt. Ook hiervan bestaat een vergelijkbaar stuk in Antwerpse majolica bij de vondsten van St Mary Graces[46], evenals een tegel uit West-Souburg op Walcheren. Hier zijn geen schietgaten voorhanden en is de muur versierd met parallel lopende slingerbanden met druiven. De datering ervan wordt ca. 1470 gesitueerd.[47]

Afb. 26: muur met kantelen, schietgaten en versiering van elkaar snijdende gebogen takken uit het Rockoxhuis (A.RoH/0/T15).

7.5. Vondsten uit het Rubenshuis

Over de datum en omstandigheden van deze vondsten is niets geweten, behalve dat ze gevonden werden tijdens de restauratiewerken in de periode 1940-45.

De twee passende scherven A.RH/0/T1 en één losse scherf A.RH/0/T2 lijken onderdelen te zijn van éénzelfde voorzetgevel van een nistegel. Behalve maaswerk met krabben zijn ook nog een Antwerps wapenschild en een deel van een tenant bewaard gebleven. Ze werden gemaakt uit witbakkende klei. In tegenstelling tot de meeste andere scherven werd deze overtrokken met een bleekgroene glazuur. Blijkbaar werd hier spaarzaam omgesprongen met het koperoxide dat aan het loodglazuur toegevoegd werd. Stilistisch hoort dit stuk nog in de laatgotische periode thuis. Men kan het dus einde 15de - vroege 16de eeuw dateren (afb. 27a en 27b).

Afb. 27a: baldakijnfragment met wapenschild van Antwerpen. Rubenshuis, Antwerpen (A.RH/0/T1).

Afb. 27b: baldakijnfragment met maaswerk in de vorm van een tak. Rubenshuis, Antwerpen (A.RH/0/T2).

7.6. Vondsten van kasteel Gallifort te Deurne

Door de vereniging Turninum werden er vanaf 1969 tot 1974 opgravingen verricht op de site van het kasteel Gallifort, nu in dienst als hondenwei (sic transit gloria mundi!). Het werd zoals hoger gezegd in 1542 gebouwd voor de familie Tucher. Men zou hebben verwacht dat deze steenrijke Nurenbergse familie haar kachelovens importeerde uit hun geboortestad, die trouwens vermaard was voor de productie van deze luxusgoederen. De vondsten tonen aan dat de plaatselijke pottenbakkers/majolicabakkers niet onder moesten doen voor hun Duitse collega's. Meteen stelt zich de vraag of Henric van Grevenbroeck toen al werkzaam was als bakker van majolica en kachelovens.[48] De bouwdatum van het kasteel geeft ons een post quem die ook voor andere vondsten belangrijk is.

Er zijn drie verschillende tegeltypes gevonden. Van de eerste tegel zijn twee grote, niet passende fragmenten aanwezig: boven- en onderkant (afb. 28). Het is een nistegel met een kader zoals de filosofentegel van de site Bogaardestraat, een kader dat ook in het Hof van Boutersem te Kontich in de vijftiger jaren gevonden werd. Van de versiering van de nis blijft alleen de aanzet van een man over, namelijk een paar blote voeten op een grondje. Aan de linker zijkant zijn arm en schouder van een andere (?) figuur aanwezig. We moeten de datering van dit tegeltype dus verschuiven naar 1542, het late tweede kwart 16de eeuw. Dat dit type de hele eerste helft van de 16de eeuw in gebruik is gebleven, is natuurlijk ook mogelijk.

Het tweede fragment toont een renaissancepilaster met aanzet van een boog (afb. 29). Het is plaatselijke productie maar wel in de stijl van de Keulse architectuurtegels. Dit is de eerste keer dat dit in Duitsland zeer populaire type in Antwerpen gevonden wordt. Aangezien kopieën steeds iets later te dateren zijn dan de originelen, moeten we dit tegelfragment kort na het midden van de 16de eeuw dateren. De kans is groot dat er in het kasteel twee of meer ovens gestaan hebben. Een combinatie van onderbouw met architectuurtegels en bovenbouw met nistegels is eveneens mogelijk, maar geeft problemen voor de datering.

Het derde fragment is een deel van een medaillontegel

Afb. 29: architectuurtegel uit Gallifort.

Afb. 28: de nistegel met naakte voeten op grondje en arm uit Gallifort, van hetzelfde type als de filosofentegel en de tegel uit het Hof van Boutersem.

met een eenvoudige versiering van een zesbladbloem in de zwik (afb. 30). Of het medaillon zelf versierd was, kan niet vastgesteld worden. De datering ervan situeert zich na 1542 en vóór 1585.

Van twee kleine fragmenten kan het tegeltype niet bepaald worden. Eén sterk geïriseerd stuk stelt mogelijk het borstcuras van een ridder voor. Het tweede is interessanter (afb. 31). We zien een voor de borst geplooide onderarm met de duim naar boven. We hebben hier duidelijk een afbeelding van Polymneia voor ons. Zij is de muze van het ernstige, instrumentaal begeleidde lied. Dit motief komen we tegen op een ets van Philips Galle, naar een tekening van Maarten de Vos (1531-1603). De reeks van de negen muzen is een populair thema in de 16de eeuw.

Enkele kleine fragmenten zonder versiering of met alleen maar enkele profileringen laten we hier verder buiten beschouwing.

Afb. 31: de arm van de muze Polymneia uit Gallifort.

Afb. 30: linkerbovenhoek van een medaillontegel uit Gallifort.

7.7. De vondsten op de site Stadsparking, 1976

A. Afvalkuil 23 (XXIII)

Onderaan in deze afvalkuil werd de linker bovenhoek van een groen geglazuurde, gedraaide nistegel met het zogenaamde Mainzer rad gevonden (zie afb.10). Hij is gemaakt uit een korrelige witbakkende klei die gemagerd werd met kleine kwartsfragmenten en bijgevolg duidelijk uit Nurenberg afkomstig is en dateert uit de tweede helft van de 14de tot eerste helft van de 15de eeuw. In Keulen was er een vergelijkbare productie.

B. Losse vondsten

Over de vondstomstandigheden is niets meer bekend dan "Stadsparking, omgeving Vleeshuis". Reeds in 1976 waren het losse vondsten. Ze behoren tot de mooiste en interessantste vondsten van oventegels in Antwerpen en behoren waarschijnlijk tot één oven. De hoektegel ASP/LV/100a is archeologisch intact en werd gedeeltelijk gerestaureerd.[49] Het groene glazuur is sterk geïriseerd. Op de hoek hebben we een kolom met vlechtbandmotief. Als gedraaide staf komt dit motief in Nurenberg reeds vanaf begin 16de eeuw voor. De vlakken zijn vierkant van vorm. Binnen een geprofileerde lijst vinden we een verdiept cirkelvormig, onversierd medaillon. De hoeken zijn opgevuld met een accolademotief uitlopend op gekrulde twijgjes en in het midden een gestileerd bloemmotief. Men kan dit beschouwen als een bladtegel van het Nurenberg type, uit het midden tot de tweede helft van de 16de eeuw (zie afb. 5). Hij kan vergeleken worden met een kacheloven in de collectie van de vesting Coburg, welke 1540 gedateerd is. In het Tiroler Volkskunstmuseum te Innsbruck wordt een tegel bewaard met een portret van Suzanna. De hoeken van de tegel hebben een vergelijkbaar motief als de onze. Hij dateert van 1550-1560 (Peeters, 1969). De invloed van Nurenberg in de decoratie is duidelijk. Het is een type dat enorm populair geweest is en zelfs nog in de 19de en 20ste eeuw geproduceerd werd (afb. 34).

Kacheltegel ASP/LV100b heeft een zelfde versiering in de hoeken als vorig stuk. Het moet dan ook midden of tweede helft 16de eeuw gesitueerd worden. Technisch hebben we hier te maken met een komtegel, die een open voorzetkader gekregen heeft (afb. 32). De klei is roodbakkend met fijne witte slierten en witte intrusies.

Afb. 32: komtegel met open voorgezet blad van de site Stadsparking (A.SP/LV/100b).

Als derde hebben we met ASP/LV/100c een hoektegel die als ornamenttegel de kroonlijst van de oven vormde (zie afb. 6 en 34). De afdruk is onscherp en het glazuur is gedeeltelijk geïriseerd en met aanslag bedekt. Dit maakt de versiering moeilijk leesbaar. De scherfkleur is rood. De decoratie bestaat van boven naar onder uit: een brede meervoudig geprofileerde lijst; daaronder een fries met zich overlappende acanthusbladeren; en onderaan tussen een eenvoudige profilering een fries met centraal medaillon, waarin een manshoofd in profiel geflankeerd door zeepaarden waarvan de staarten eindigen in bladranken en een bloemmotief. Het medaillon is in de zelfde stijl als op de Keulse baardmankruiken van de Komödienstrasse uit het midden van de 16de eeuw. Deze medaillons komen in de tweede helft van de 16de eeuw ook nog voor op een *snelle* uit Frechen. Ze zijn geïnspireerd op afbeeldingen van de Duitse kleinmeester Virgil Solis. De zeepaarden zijn in de stijl van de Nurenbergse kunstenaar P. Flötner. Motieven van deze kleinmeesters werden vaak door de pottenbakkers van Keulen, Siegburg en Raeren gebruikt.

Van het vierde stuk, A.SP/LV/100e, is slechts de rechterbovenhoek bewaard (afb. 35). Het is gemaakt uit een bruinrood bakkende klei met een doorschijnend loodglazuur. Het is een onderdeel van een vrij eenvoudige nistegel met een gotisch baldakijn. De versiering in de zwik bestaat uit een geabstraheerd floraal motief. Vergelijkbare stukken van het Tannenberg type dateren uit de tweede helft van de 14de en uit de 15de eeuw.[50]

Afb. 33: de verschillende narren-fragmenten, in uurwijzerzin:

Coppenolstraat (A119/13/W1),

Minderbroederstraat (A266/0/T2),

Collectie Van Dijck (A.CVD/0/T6),

Aalmoezenierstraat (A187/2/W14).

Afb. 34: kacheloven uit het Fränkisches Freilichtmuseum in Bad Windesheim (Baden Württemberg, Duitsland), waarschijnlijk 19de eeuw. Foto L. Geyskens.

Afb. 35: zwik van een vroeg-gotische nistegel (A.SP/LV/100e).

7.8. Korte Ridderstraat, 1989

Naar aanleiding van werkzaamheden werd dit fragment van een nistegel gerecupereerd (A.KR/0/T1). De nis heeft een diepte van ca. 4,5 cm en is meer dan 19 cm breed. De klei is roodbruin tot beige van kleur met een dunne witbakkende engobelaag en groen glazuur. De rug vertoont niet alleen roetsporen maar ook een rode verkleuring en resten van leem. De versiering van de tegel bestaat onderaan uit een plint met voluutversiering (afb. 36). Een gelijkaardige voluut, maar beter afgewerkt, ziet men ook op fragment A309/159/46/T1 uit de site Klapdorp/Mutsaardstraat. De zijkant van de tegel is voorzien van een pilaster met binnenin de profilering van een kandelabermotief uit gestileerde vruchten. De tegel moet uit de tweede helft van de 16de eeuw dateren.

Afb. 36: losse vondst uit de Korte Ridderstraat (A.KR/0/T1).

7.9. Sint-Pauluskerk, 1990

Bij een onderzoek in kelder nr. 2 onder het hoogkoor kwamen heel wat fragmenten van oventegels tevoorschijn. Ze werden bij de opgraving technisch in twee groepen onderverdeeld, namelijk spoor 16 (groep A) en spoor 26 (groep B), maar lijken bij elkaar te horen. In totaal werden er 70 fragmenten geteld, waarvan 17 in groep A en 53 in groep B. Alle zijn gemaakt uit een lichtrood bakkende klei met een fijne witte engobelaag en een groen glazuur. Dit glazuur is deels afgesprongen, deels geïriseerd en deels vervuild. Als we naar de vorm van de tegels kijken, zien we zowel laatgotische nistegels als eenvoudig versierde bladtegels. Indien de fragmenten tot één oven behoorden, moet men zich voorstellen dat de onderbouw uit bladtegels bestond en de bovenbouw uit versierde nistegels. De vondsten zijn zo fragmentair dat er nauwelijks iets aan elkaar past. De versiering van de bladtegels bestaat uit een verdikte rand met vervolgens een verdiept liggende vlakke baan, en daarna minstens drie opeenvolgende kaders gevormd door een tweevoudig verdikte profilering of een eenvoudig verdikte profilering. Hoe het centrum van de tegel eruit zag is niet vast te stellen. Er zijn in totaal zestien randscherven (A96/16/6/T1, T2, T4, T7, T8, T9, T11, T24 en A96/26/6/T3, T5, T6, T7, T31, T32, T33, T34), waarvan zeven stukken waarop de kaderprofileringen een hoek vormen, waaruit men kan besluiten dat we hier met fragmenten van minstens twee, maximaal zeven tegels rekening moeten houden (afb. 37).

Bij de nistegels kan men minstens twee types onderscheiden. Ten eerste een nistegel (A96/26/6/T1) waarbij de hoofdnis van de kwartholle zijvleugel gescheiden wordt door een getorseerde zuil op pediment. Zulke zuilen treft men ook aan op een tapijt met de voorstelling van de heilige Lucas die de Madonna tekent. Het is geweven in een Brussels atelier, naar Rogier van der Weyden, omstreeks 1490-1520.[51] De zijvleugel heeft een florale versiering en is onderaan horizontaal afgeboord als een soort lambrisering. Het bewaarde deel van de hoofdnis vertoont geen versiering.

Het tweede type heeft een vlakke zijkant met opstaande rand. Deze zijkant is versierd met een slingerband van acanthusbladeren (A96/16/T4, T6, T15 en A96/26/6/T2, T28, T29). Onderaan bevond zich een plint die eveneens met een acanthusslingerband versierd is (A96/26/6/T21-T24). Ook hier treft men een zuil aan als verbinding tussen nis en zijkant. Hiervan is ook de aanzet van de voorzetgevel bewaard (A96/26/6/T19), evenals vijf kleine fragmenten ervan (A96/26/6/T17, T26, T27, A96/16/6/T14 en een niet genummerde scherf). Dit type is wat baksel en versiering betreft gelijk aan St Mary Graces tegels uit Londen van vóór 1539[52], waar de acanthusslinger echter minder nauwkeurig weergegeven is. De nis is minstens 4,8 cm diep.

Behalve een aantal niet versierde nisfragmenten is nog één opmerkelijk stuk bewaard, namelijk de gedetailleerd en scherp afgedrukte vleugel van een vogel (zie afb. 12) en een deel van zijn lichaam (A96/16/6/T13).

Maria wordt soms met een papegaai afgebeeld als symbool voor welsprekendheid. Als we de iconografie van de laatgotische periode nader bekijken, zien we dat daar wel vaker vogels afgebeeld worden. Ook de feniks - symbool voor de heropstanding - komt voor. Bij de schuttersgilden speelt de gaai natuurlijk een zeer grote rol. Gezien de belangrijkste schuttersfeesten in de maand mei plaatsgrepen, werd hij ook een symbool voor de maand mei.[53] Dit zien we ook weerspiegeld in de miniaturen die de maanden van het jaar weergeven. Gaai is natuurlijk een afkorting van papegaai. Hieronder verstond men in de late 15de - vroege 16de eeuw de groene Indische parkiet. Aangezien mei ook de maand is waarin de natuur weer tot bloei komt en dus een vruchtbare maand is, is de link naar de liefde vlug gelegd, en meer specifiek de aardse liefde. Mei is de geliefdenmaand par excellence.[54] Dit komt ook tot uiting in de afbeeldingen van vrouw Minne, zoals een schilderij uit het beneden-Rijngebied van de tweede helft van de 15de eeuw aantoont, waarop een papegaai afgebeeld staat[55] en anderzijds een oventegel uit de opgraving van het Keizershof in 's-Hertogenbosch[56]. Wellicht kunnen we ons hierbij een kacheloven voorstellen waarop de maanden van het jaar afgebeeld werden.

Afb. 37: enkele fragmenten van eenzelfde type: links tegel A96/16/6/T1 en rechts tegel A96/26/6/T3.

7.10. Sint-Paulusklooster, 1990

Terzelfdertijd als vorige opgraving werd er door de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek een opgraving verricht in de binnentuin van het klooster. Daarbij werd in de ophogingslaag een randfragment van een oventegel gevonden in witbakkend aardewerk met lichtgroene glazuur. Op een geprofileerde lijst na is het stuk onversierd.

7.11. Coppenolstraat, 1994

De kleine noodopgraving in deze straat, naar aanleiding van een bouwproject, leverde twee witbakkende framenten van oventegels op. Het fragment A119/13/W1 bestaat uit twee passende scherven met een voorstelling van twee vechtende narren (afb. 38). Zij maakten deel uit van een voorzetgevel van een nistegel. Zoals hoger vermeld (A.CVD/0/T6) is het een vaker voorkomend motief. In de meeste gevallen gaat het om een fijne, gedetailleerde voorstelling. Hier hebben we te maken met een ruwe, slordige, onnauwkeurige afvorming. Was de mal versleten? Of werd er een mal gebruikt die afgevormd werd van een bestaande tegel? Even vreemd is dat het glazuur een vlekkerige mengeling is van geel en groen. Bovenaan is er een roodbakkend aanbaksel. Mogelijk hebben we te maken met een misbaksel of een tweederangs stuk.

Van het tweede fragment (afb. 39) is de functie onduidelijk. De versiering bestaat uit de bovenkant van een gotische pinakel, met op de achtergrond gebogen twijgjes met bloem(?)knopjes. De tegel sloot aan op de rest van het pinakel. Wellicht hebben we hier een bekroningstegel. De klei is witbakkend en zowel voor- als achterkant zijn groen geglazuurd.

Afb. 38: de narrentegel uit de Coppenolstraat (A119/13/W1).

Afb. 39: de bekroningstegel uit de Coppenolstraat (A119/13/W2).

7.12. Sint-Pauluskerk en klooster, 1995

Zoals in hoofdstuk 6 reeds vermeld, worden in 1517 de werken voor de nieuwe kerk en klooster aangevat. De gronden worden geleidelijk een drietal meter opgehoogd. De oventegelfragmenten werden hoofdzakelijk onder de Lepantokapel gevonden, maar ook onder de pandgang en onder de eerste travee van de noordelijke zijbeuk. Als we aannemen dat deze vondsten in de ophogingslagen gevonden werden (wat spijtig genoeg niet duidelijk op te maken is uit de opgravingberichten), dan kunnen de vondsten ten laatste van vóór 1549 dateren. De stilistische kenmerken van de vondsten zijn hiermee in overeenstemming.

Van de veertien fragmenten zijn er negen in witbakkende klei, één in baksteenrood bakkende klei, één oranjerood bakkend, één in een gemengde klei, één in de beige bakkende klei van de Antwerpse majolicategels, en ten slotte één met beigewitte klei met rode slierten die we eveneens als Antwerps kunnen bestempelen.

Van de vondsten onder de pandgang draagt het oudste fragment (A129/3/T1) als versiering het zogenaamde "Mainzer Rad" (zie afb. 10). De klei is witbakkend. Waarschijnlijk gaat het hier om 15de-eeuwse import uit Keulen.[57] Het werd gevonden in een sleuf voor centrale verwarming in de noordelijke zijbeuk van de kerk bij de eerste travee.

Op dezelfde plaats kwam ook een zeer interessant fragment van een verbindingstegel te voorschijn (A129/3/T2). Dit stelt de bovenkant voor van een kerktoren. Van onder naar boven zien we wellicht een gotische wimperg. Vervolgens versmalt de toren en zien we drie rondboogvensters met een oculus bovenaan. Hierboven bevindt zich een omloop met transen. De afsluiting bestaat uit een halfronde koepel met daarboven nog een versieringsknop. Het is gemaakt uit een fijne, licht korrelige, witbakkende klei met een groen glazuur. De kleikenmerken geven Keulen aan als productiecentrum (afb. 40). Qua stijl kan deze toren vergeleken worden met werken uit de Antwerpse maniëristische school uit de vroege 16de eeuw. De datering plaatsen we bijgevolg in het eerste kwart van de 16de eeuw. Een qua motief bijna identisch fragment wordt verderop bij de vondsten uit de St.-Augustinuskerk beschreven.

Een vrij groot fragment (A129/3/T3) heeft het traceerwerk van een gotisch raam als versiering. Het is vrij vlak met enkel een paar groene glazuurvlekken. Het is uit een fijnkorrelige, witbakkende klei. Waarschijnlijk bevond dit deel zich achter een voorzetgevel en is het daarom niet geglazuurd. Op de bovenrand van de rug ziet men een stukje textielafdruk (afb. 41).

Afb. 40: de verbindingstegels met kerktoren van St.-Pauluskerk (rechts) en St.-Augustinuskerk (links).

Afb. 41: traceerwerk van een gotisch raam (A129/3/T3).

Onder de pandgang kwam de bovenkant van een verbindingstegel tevoorschijn met een gotisch fiaal als versiering (A129/1/T1) (afb. 42). De klei is witbakkend, het glazuur is groen en op de rug gedeeltelijk geel. De graat op de rug loopt schuin af naar het tegeleinde toe. Een vrijwel identisch stuk komt in Keulen voor.[58]

Afb. 42: witbakkend fragment van een verbindingstegel met uiteinde van een gotisch fiaal (A129/1/T1).

Bij het opgraven van een 14de-eeuws portaal tussen kerk en klooster kwam een randfragment van een tegel van het gotische type tevoorschijn (A129/4/T1). Hij is gemaakt van een zeer hard gebakken baksteenrode klei. De zijkant is vlak, vertoont dan een profilering en wordt dan iets teruggezet afgeboord door een getorseerd zuiltje op postament. Er is net niet genoeg bewaard om te kunnen zeggen of het een fragment van een nistegel met voorgezet blad is, of van een gedraaide nistegel. In het eerste geval gaat de datering naar 1500, in het andere eerder eerste helft 15de eeuw.

Als losse vondsten werden twee belangrijke fragmenten gerecupereerd die zonder twijfel aan Antwerpen kunnen toegeschreven worden. Het eerste (A129/3/0/T2) is gemaakt uit een beigewit bakkende klei met rode slierten. Het glazuur is groen. Mogelijk bestaat de versiering uit een onderdeel van een wapenschild (zie afb. 9).

Het tweede (A129/3/0/T1) is de onderkant van een verbindingstegel in beigewit bakkende klei, met plaatselijk fijne rode slierten en witte intrusies, met groen glazuur (geen engobe!). Deze onderkant is schuin naar voor gebogen om aan te sluiten bij de plinttegels die de overgang van onderbouw naar bovenbouw accentueren (afb. 43). De versiering bestaat uit een degelijk uitgewerkte sokkel waarop het onderste deel van een menselijke figuur te bemerken

Afb. 43: verbindingstegel met heilige (?) op sokkel (A129/3/0/T1).

is. Aan de kleding te zien zouden we hier een of andere heilige of bisschop voor ons kunnen hebben. Opmerkelijk aan dit fragment is dat het een onderdeel vormt van een zeer rijkelijk uitgebouwde laatgotische oven zoals we die nog kunnen zien op de Veste Hohensalzburg in Salzburg die 1501 gedateerd is. Aangezien ons fragment gemaakt is in de typische Antwerpse majolicaklei moet het van na 1508 dateren, de datum waarmee men de majolicaproductie in Antwerpen traditioneel laat beginnen. Ofwel werkte men in deze stad op dat ogenblik nog in de gotische stijl, ofwel moet de majolicaproductie reeds eerder dan algemeen aangenomen gestart zijn.

De volgende reeks van zestien kleine fragmenten werd onder de Lepantokapel gevonden. Dertien ervan zijn in witbakkend aardewerk met groen glazuur. De meeste fragmenten zijn zo klein dat de plaats binnen de tegel niet aan te duiden is. Drie ervan zijn mogelijk baldakijnfragmenten (A129/2/0/T3, T5 en A129/21/T1); drie zijn wellicht nisfragmenten met niet te duiden florale (?) motieven (A129/2/1/T2, T3 en A129/2/0/T5); één is duidelijk de graat van een verbindingstegel (A129/2/0/T5); één is een randfragment (A129/2/2/T2). Ook is er nog een zijkant met getorseerde zuil, te vergelijken met fragment A96/26/6/T1 uit kelder 2 onder het hoogkoor, dat echter in lichtrood bakkende klei gemaakt is.

Tenslotte zijn er nog twee fragmenten van vechtende narren (A129/2/T1 (afb. 44 links) en A129/2/3/T1).

Bij de drie roodbakkende fragmenten is er één in lichtrood bakkende klei, met een vogelkop als motief (A129/2/0/T1) (afb. 44 rechts). Men ziet oog, snavel en hals van het dier. Het tweede fragment stelt waarschijnlijk buik en bovenbeen van een naakt (?) figuurtje voor (A129/2/0/T4). Het is zeer hard gebakken in een roodgrijze klei. Het laatste fragment is een afgesprongen stuk waar verder niets over te vertellen is (A129/2/0/T7).

Afb. 44: links een deel van een vechtende nar (A129/2/T1) en rechts deel van een vogelkop (A129/2/0/T1).

7.13. Hopland - Hortaproject, 1998

Tussen het gerecupereerde materiaal werd een fragment van een hoektegel gevonden die is samengesteld uit drie passende scherven (afb. 45)

Een tweede scherf van een soortgelijke tegel (A162/1/T27) is een lijsttegel met boven- en onderaan profileringen. Hij moet zich bevonden hebben aan de onderzijde van de onderbouw. Het groene glazuur is lichtjes geïriseerd. De tegel bestaat uit een beigerose klei waartegen aan de achterkant, als versteviging een oranjebakkende klei werd aangesmeerd. Een vergelijkbaar stuk bevindt zich aan een oven van Nurenberg uit de eerste helft van de 16de eeuw in de verzameling van Veste Coburg.[59]

Daarnaast werden nog twee fragmenten van lijsttegels van hetzelfde type gevonden (A162/1/T21 en T23). Ze werden eenvoudig versierd met profileringen. Of ze van één en dezelfde tegel stammen is mogelijk maar onzeker. Zij moeten de overgang gevormd hebben tussen de onderbouw en de iets kleinere bovenbouw. Fragment T21 vormt de zijkant van de tegel en is schuin afgesneden. Hij moet zich dus op de hoek bevonden hebben.

Afb. 45: hoektegel van en lijst uit het Hopland (A162/1/T20).

7.14. Bredestraat (naast 22), 1999

Op deze site kwam, buiten context, een oventegelfragment te voorschijn (A167/0/R17) waarop een zittende hond (?) afgebeeld is met een vrij lange hals. De kop ontbreekt. De scherf is beigerose met enkele rode intrusies en bedekt met een vrij dikke laag witbakkende engobe. Het glazuur is groen; de rug vertoont roetsporen. Het stuk is te klein om het type tegel te kunnen bepalen.

7.15. Aalmoezeniersstraat 41-47, 2001

Dit was een uiterst interessante site omdat er niet alleen resten van een maiolica-oven gevonden werden, evenals misbaksels, maar ook omdat men met grote zekerheid deze resten kan toeschrijven aan Hans Boudewijns die aldaar van 1595 tot 1617 woonde en werkte.

In de bovenste stortlaag werd naast tegels, proenen en misbaksels, ook huiselijk afval gevonden. Daartussen bevonden zich twee scherven van oventegels. Het kleine stukje A187/2/WA4 is een deeltje van een narrenfiguur in fijn witbakkend aardewerk. Van het tweede stukje kan alleen gezegd worden dat het een randscherf is uit witbakkende klei en een groene glazuur heeft.

De mooiste vondst werd echter buiten context gedaan (afb. 46). Het gaat om een fragment van een verbindingstegel in roodbakkende klei met witte engobelaag en groen glazuur. De versiering ervan sluit aan bij de groteskenstijl van Colijn van Utrecht, Vredeman de Vries, Pieter Coecke van Aalst en ook Cornelis Bosch. Een verbindingstegel uit Keulen met een mannelijke herme gaat in dezelfde richting en wordt daar tweede helft 16de eeuw gedateerd.[60]

7.16. Nationale Bank, Kiliaansite: de poel, 2002

Tussen vele andere vondsten werden hier ook een aantal scherven van oventegels aangetroffen.

Het fragment A210/123/T1 bestaat uit drie passende scherven. De fragmenten A210/123/T2 en A210/123/T3 bestaan telkens uit twee scherven (afb. 47).

Het zijn fragmenten van één of twee tegels in roodbakkende klei met een kleurloos loodglazuur. Het waren gedraaide nistegels met een gotisch baldakijn. Hiervan is slechts de aanzet en een klein stukje versiering bewaard. Zij kunnen nog het best vergeleken worden met een Keulse tegel uit de eerste helft van de 15de eeuw.[61]

Een heel klein fragment van een nistegel in witbakkende klei heeft een versiering van takjes en is waarschijnlijk afkomstig van de nis zelf.

Afb. 46: verbindingstegel in groteskenstijl van de Almoezenierstraat (A187/0/R5).

Afb. 47: fragment A210/123/T1 (boven) en fragment A210/123/T3 (onder).

7.17. Vleminckveld 5-7, project Graffito, 2004

Van dit noodonderzoek dat in zeven haasten en in moeilijke omstandigheden uitgevoerd werd, stamt een klein hoekfragment van een medaillontegel (A240/1/T1). Dit medaillon was omringd door een acanthusmotief zoals in een reeks tegels die ofwel in Nurenberg, ofwel in Salzburg gemaakt werden omstreeks 1550-1560.[62] In de zwik bevind zich een driebladmotief met grote ronde knop. De beige-witte klei en de aangesmeerde oranjerode klei doen eerder denken aan het hierboven beschreven stuk A162/1/T20 (site 13).

Afb. 48: fragment A240/1/T1 van het Vlemincveld 5-7.

7.18. De Sint-Augustinuskerk in de Kammenstraat, 2004

Tijdens de aanleg van een vloerverwarmingssysteem was er mogelijkheid tot een beperkt onderzoek. Blijkbaar werd bij de bouw van de kerk een nivelleringslaag aangebracht. Ze bestond uit afvalproducten van maiolicabakkers uit de onmiddellijke omgeving, evenals huishoudelijk afval. De kerk werd 1618 afgewerkt. Deze datum kan gelden als datum *ante quem*.

In totaal werden er 25 fragmenten van oventegels gevonden, waarvan 13 in roodbakkende klei en 12 in witbakkende klei. Er bevinden zich fragmenten van nistegels, lijsttegels en verbindingstegels tussen.

Opvallend zijn vier fragmenten van lijsttegels met het dakpanmotief (A234/1/T5, T6, T9, T19). Ze vormen de overgang van bovenbouw naar onderbouw van de kachel (afb. 49). Ze zijn in een roodbakkende klei, die fijnkorrelig verschraald werd. We kennen dit motief reeds uit de opgravingen in St Mary Graces in Londen (vóór 1539), waar ze grof en dik zijn en in witbakkende klei. Dit dik type van dakpannen komt ook in de Everdijstraat voor (zie verder) en bij een fragment uit de verzameling De Barsée; in Keulen is er een ongeglazuurd fragment bekend.[63] Die fragmenten zijn wel in witbakkende klei. De dakpannen hier zijn kleiner en fijner dan die van Londen en Keulen.

Gaimster noemt dit een *top bar* fragment en bij Unger vinden we *Bekronungs-* (?) *Kachel*. Waarschijnlijker is dat we te maken hebben met een tektonische tegel die de overgang vormde van de onderbouw en de iets terugspringende bovenbouw van de oven. Als bekroningstegel bovenaan de oven zou hij helemaal geen steun hebben. In een reconstructietekening van de Londense oven worden ze ook gesitueerd als overgang van onder- en bovenbouw[64], maar heten dan weer *Tilehanging cornice*. Met de bewaarde fragmenten is het mogelijk de hoogte van de tegel te reconstrueren. Van St Mary Grace weten we dat deze tegels 19,2 cm breed waren. Bij één van de fragmenten, A234/1/T5, is het glazuur geïriseerd en gedeeltelijk afgesprongen.

Afb. 49: lijsttegels met dakpanmotief, St.-Augustinuskerk. Foto L. Geyskens.

De volgende negen fragmenten zijn onderdelen van minstens vier verbindingstegels van hetzelfde type. We beschikken over één onderkant (A234/1/T11), twee fragmenten van de bovenkant (A234/1/T13 en T12), en zes uit het middengedeelte van de tegels (A234/1/T1, T2 en T14, T3, T7, T8, T10). De totale lengte van deze verbindingstegels moet ongeveer 27 à 28 cm bedragen hebben (afb. 50).

De opbouw ervan is architecturaal te noemen en bestaat uit een pilaster met een iets bredere basis, een geprofileerd kader met daarin een kandelabermotief, dit alles bekroond door een fantasiekapiteel. Het kandelabermotief bestaat uit gestileerde florale motieven in verbinding met een vuurslag. Slechts één fragment (A234/1/T8) bestaat volledig uit baksteenrood bakkende klei. Bij de andere stukken bestaat de graat uit roodbakkende klei, maar de gemouleerde voorkant uit een gemengde klei die soms beigerood van kleur is maar ook een gelaagde klei met witte slierten. De vuurslag kennen we natuurlijk van het Gulden Vlies en is het Bourgondisch symbool *par excellence*.

De verbindingstegel A234/1/T42 (zie afb. 40 links) is in witbakkend aardewerk en groen geglazuurd. Het is een fijne, lichtkorrelige klei. Door de aanwezige luchtspleten kan men duidelijk zien waar de graat en de in een mal versierde voorkant aan elkaar gezet werden. Tenslotte kan nog vermeld worden dat de graat een ronde doorboring vertoont. Bij het aanleggen van een vloerverwarming in de St.-Pauluskerk te Antwerpen werd een gelijkaardig fragment gevonden (A129/3/T2). Het afsluitende deel van de toren is op één detail na identiek: het rechtervenster is hier niet gedeeld. We kunnen hier ook zien dat de toren tegen een gotische nis aanleunt. Het grote verschil bestaat erin dat dit fragment ca. 15% groter is dan A129/3/T2. Beide zijn uit een - op het zicht - zelfde witbakkende klei gemaakt. De stijl van de fragmenten geeft aan dat ze in het eerste kwart van de 16de eeuw kunnen gedateerd worden.

Een tweede verbindingstegel, A234/0/T5, waarvan de bovenkant bewaard werd, heeft als versiering een gotisch pinakel tussen een eenvoudige, weinig geprononceerde profilering. De graat van de tegel loopt naar de bovenkant schuin af. Dit verschijnsel treffen we ook aan de onderkant van zulke tegels. Bij het dikste deel van de versiering is de klei rozig van kleur. Mogelijk is het ijzer uit de klei niet volledig weggebakken door een iets te lage temperatuur in de oven.

Als laatste hebben we een stuk verbindingstegel, A234/1/T44 (afb. 51), met de onderkant van een pilaster in renaissancestijl. Een deel van de basis is bewaard, evenals een geribde bovenbouw. De witbakkende klei is zeer fijn en krijtachtig te noemen.

Afb. 51: pilaster met cannelures (A234/1/T44).

Afb. 50: niet-passende fragmenten van dezelfde verbindingstegel (A234/1/T2 en T14, T12 en T13).

De volgende reeks scherven bestaat uit 9 fragmenten van nistegels. Drie ervan zijn delen van de nis zelf, één is een groot stuk van een gotische voorzetgevel of baldakijn, één fragment is afkomstig van de bovenkant en de vier overige hebben zich aan de onderkant van de tegels bevonden.

Het baldakijnfragment A234/1/T26 bestaat uit drie passende scherven (zie afb. 8). De achterkant is ruw bijgewerkt met schraapsporen van een houtje. Vergelijkingsmateriaal vinden we in Deventer en Londen. In 1930 werden in het Iordenshofje in Deventer een aantal fragmenten van oventegels gevonden. Deze bevinden zich in het museum De Waag. Een gepubliceerd fragment uit de verzameling B. Dubbe bestaat ook uit een dubbele spitsboog met in het midden een hangende sluitsteen. De opbouw van de tegel is echter veel eenvoudiger dan wat wij bij het exemplaar uit Londen zien en ook de overige scherven van de hier besproken groep sluiten eerder aan bij het exemplaar uit St Mary Graces dat ook een gelijkaardige dubbele spitsboog heeft en van vóór 1539 dateert.[65] Dit type kan vergeleken worden met een Keulse tegel van ca. 1500.[66] De motievental laat ons toe deze tegelfragmenten te dateren in de late 15de eeuw of de vroege 16de eeuw.

Van de nisfragmenten is A234/1/T28 het grootste. Het bestaat uit twee passende scherven. De voorkant is slechts gedeeltelijk geglazuurd. Mogelijk moeten we dit fragment situeren ter hoogte van de voorzetgevel. De achterzijde bevat niet alleen roetsporen, maar ook resten van aangebakken leem. De voorzijde is versierd met gebogen takjes, bladeren, bloemen en bloemknoppen. Eén van deze bloemen is duidelijk te herkennen als roos (afb. 52). De blaadjes zijn gedetailleerd weergegeven met hoofdnerf en parallelle zijnerven.

Op het kleine fragment A234/1/T31 is alleen een gegroefde tak te herkennen. De rug bevat sporen van roodverbrande leem.

Het derde fragment heeft een gelijkaardige versiering van gebogen twijgen en bloemen als A234/1/T28. De rug is zwart beroet. De vaalwitte klei heeft een gelaagde structuur met fijne rode slierten zoals we zien op een aantal majolicategels van Antwerps fabrikaat, bijvoorbeeld een wandtegelfragment uit het huis “De (Grote) Haeghe” op de Oude Korenmarkt 70 (AVGB84/OK70/15) uit de eerste helft van de 17de eeuw. Ook in de St.- Augustinuskerk zelf (vóór 1618) kwamen op een aantal tegels soortgelijke kleistructuren tevoorschijn.[67] Het besproken nistegelfragment hoort stilistisch echter eerder thuis in de eerste helft van de 16de eeuw. Dit duidt er dan op dat ook reeds vroeger dan in onze tegelvoorbeelden gemengde klei in gebruik was. Of er in de tweede helft van de 16de eeuw nog nistegels in een laatgotische stijl geproduceerd werden, is twijfelachtig en men mag niet uit het oog verliezen dat oventegels lang in gebruik bleven.

De bodemscherven A234/1/T22 en T23 kunnen fragmenten van eenzelfde nistegel zijn. Klei, opbouw en versiering van de lijst zijn hetzelfde. De nis had een minimale diepte van 58 mm. Zij wordt afgesloten door een pilaar. Zoals vele van onze nistegels wordt de hoofdnis geflankeerd door een kwartholle zijnis of zijvleugel. De voorkant wordt afgesloten met een smalle lijst waarop een slingerband met acanthusbladeren de versiering vormt. De aanzet van de niswand bevat een stukje dikke tak en een eenvoudig plantaardig motief.

Van een tweede tegel (A234/1/T25) is alleen de aanzet van de nis, de pilaar en de zijvleugel bewaard. De rug vertoont sporen van roodverbrande leem. De klei en de opbouw van de tegel zijn hetzelfde als bij voorgaand stuk.

Het laatste stuk van deze reeks bestaat uit twee passende scherven en komt uit de lijst onderaan de nistegel. De versiering toont een onduidelijke slingerband met sprietige twijgjes.

Afb. 52: fragment A234/1/T28 met roos, bladeren en twijgen.

7.19. Minderbroederstraat, 2007

Op deze site werd buiten context een vrij groot fragment van de voorzetgevel van een nistegel gevonden (A266/0/T2). Het stelt weer eens een vechtende nar voor, in dit geval de rechternar (afb. 53). De klei is beigeroze, de witbakkende engobe werd vrij dik opgelegd. Zoals gewoonlijk is de glazuur groen. De linkernar uit de verzameling Van Dijck verschilt niet alleen in klei (roodbakkend), maar ook enkele kledingdetails zijn anders. Zo heeft de Van Dijck nar geen knopen aan zijn tuniek, de andere wel! Dit betekent dat er minstens twee verschillende mallen met vechtende narren in gebruik zijn geweest.

Een tweede stuk is een fragment van een lijsttegel (A266/0/T1), afgebroken juist naast de hoek (afb. 54). Het baksel is beigeroze tot bruinrood, het glazuur is groen. De versiering bestaat uit sterk geprononceerde profileringen, kwarthol en kwartbol. Dit stuk vormde mogelijk de onderste lijst van de onderbouw van de oven.[68]

Als laatste scherf (A266/0/T3) hebben we een mannengezicht naar links met hoedriem (afb. 55). De klei is beigeroze met een zeer dunne witbakkende engobelaag en een nogal vlekkerig groen glazuur. De rug is sterk beroet.

Afb. 53: de nar uit de Minderbroederstraat (A266/0/T2).

7.20. Lange Schipperskapelstraat (Barreiro), 2007

Zoals vaak op grote bouwwerven het geval is bij een noodonderzoek werd ook hier een oventegelfragment (A269/0/T1) buiten context gerecupereerd. Het is de linkerbovenkant van een nistegel met waarschijnlijk een eenvoudige gotische voorzetgevel. Naast een dikke opgelegde lijst bevindt zich een deel van een wapenschild met Franse lelie (afb. 10). De klei is witbakkend en het glazuur lichtgroen. Het fragment is iets te klein om te kunnen zeggen of dit nog een tegel van het Tannenberg type is. Een datering in de eerste helft van de 15de eeuw is in ieder geval niet misplaatst.

Afb. 54: lijsttegel uit de Minderbroederstraat (A266/0/T1).

Afb. 55: het vreemde mannengezicht met hoedriem, mogelijk een nar (A266/0/T3).

7.21. Bogaardestraat, Jeugdherberg, 2007

Eén van de mooiste oventegels (A273/95/T1) die tot hiertoe in Antwerpen gevonden werd, komt van deze site (zie afb. 11). De nistegel is archeologisch intact. Hij is gemaakt uit een lichte beigerood bakkende klei met enkele donkerrode intrusies, evenals een keitje van kwarts en met witbakkende engobe. Het glazuur is groen en gedeeltelijk aangetast. Qua vorm is het nog een laatgotische nistegel zoals de "Vrouw Minne"-tegel van 's-Hertogenbosch uit de eerste helft 16de eeuw[69] en de St Mary Graces tegel uit Londen van vóór 1539[70]. De versiering echter ademt reeds de geest van de Renaissance uit. De plint onderaan is versierd met een dubbel accolademotief waaruit fijne twijgjes met lancetvormige blaadjes ontspruiten. De nis is omkaderd met een renaissanceboog, waarbij echter geen rekening gehouden werd met de klassieke verhoudingen. Men heeft ofwel de boog heel opportunistisch aangepast aan de hoogte van de oventegel, ofwel had men de klassieke vormentaal nog niet volledig onder de knie. Het vierde architectuurboek van Serlio dateert uit 1537 en wordt in Antwerpen door Pieter Coecke van Aalst vertaald en gedrukt in 1539.

Afb. 56: de heidense profeet Seneca.

De pilasters zijn tot op halve hoogte voorzien van opgelegde rondstaven. In de zwikken van de boog bevindt zich een driebladmotief. De nis zelf heeft een versiering van distelbladen en -bloemen. Onderaan zit een figuurtje in kleermakerszit, met tulband op het hoofd en een boekrol in de hand. Het stelt de heidense profeet Seneca voor (afb. 56).

Het thema van Sibillen en heidense profeten komt in schilderkunst en beeldhouwkunst wel meer voor in de late 15de en vroege 16de eeuw. Een mooi voorbeeld treffen we aan in het koorgestoelte van de Munsterkerk in Ulm (Jörg Syrlin d. Ä., 1470).

Hetzelfde nistegeltype werd ook gevonden in de zestiger jaren van de vorige eeuw bij een opgraving van de "Motte" van Boutersem.[71] De renaissanceboog en de plint zijn identisch. Of er ook profeten en/of sibillen op voorkomen is nog niet duidelijk en zou ter plaatse moeten nagekeken worden. Zowel vorm als stijl wijzen op een productie in het eerste helft van de 16de eeuw

Van dezelfde site zijn nog zes kleine oventegelscherven tevoorschijn gekomen. Een fragment van een nis (A273/2/T2) draagt als versiering een deel van een banderol. Het is in witbakkend aardewerk, met een groene glazuur.

Uit dezelfde context komt de hoek van een lijsttegel (A273/2/T1) die de overgang vormt van onderbouw naar bovenbouw. Hij is gemaakt van een fijne, korrelige, gelaagde, beigebakkende klei zoals deze die gebruikt werd voor de Antwerpse majolicategels. Men kan er bijgevolg van uitgaan dat dit Antwerpse productie is. Er werd geen witbakkende engobe gebruikt. Het groene glazuur is op de uitstekende delen sterk afgesleten. Een klein fragment met profileringen (A273/95/T2), uit dezelfde context als de profetentegel, vertoont gelijkaardige kleikenmerken, maar tengevolge van secundaire verbranding langs de rug van de tegel is het niet duidelijk of dit ook een Antwerps stuk is.

Als vierde hebben we een klein fragment waarop nog juist de overgang te zien is van een zuil naar een gotische boog (A273/zone C/laag 1). Het is door sterke secundaire verbranding echter niet mogelijk de kenmerken van de klei te bepalen.

Verder zijn er nog een stukje rand met sterk aangetast glazuur (A273/2/T3) en een stukje niet versierde nis (A273/2/T4) met sterke secundaire verbranding te vermelden.

Tenslotte zijn nog 6 kleine fragmenten het vermelden waard (A273/123/T6-T10). Ze zijn uit een lichtrood bakkende klei met witte engobe en groen glazuur, met dezelfde versiering van geprofileerde kaders als de hiervoor reeds vermelde vondsten van bladtegelfragmenten uit de St.-Pauluskerk (site 10).

7.22. Blindestraat (Academie), 2007

Bij een noodonderzoek op de site van het vroegere Minderbroederklooster werden twee scherven van waarschijnlijk éénzelfde oventegel geborgen (A274/0/T1 en T2). De scherfkleur is rood met enkele kleine witte intrusies, de glazuur is sterk aangetast door aanslag. De tegel is van hetzelfde type als de hiervoor besproken tegel ASP/LV/100a (site 7), maar dan een wandtegel i.p.v. een hoektegel. Aangezien dit type op meer dan één plaats in Antwerpen voorkomt moet het blijkbaar een zekere populariteit gekend hebben (zie ook site 1: A.CVD/0/T7).

Over een klein fragment (A274/0/T4) kan alleen gezegd worden dat het van een lichtrood bakkende klei is met witbakkende engobe en groen loodglazuur.

Een ander zeer klein fragment is herkenbaar als het torso van een vechtende nar (A274/S10/T1). Ook een populair motief dat meermaals in Antwerpen en de Nederlanden voorkomt. Het is gemaakt uit een beigeroze bakkende klei met dunne witbakkende engobelaag en een groen glazuur. De details geven aan dat het uit dezelfde mal komt als een beter bewaard stuk uit deMinderbroederstraat.

Tenslotte hebben we nog een vrij groot fragment van een plinttegel die de verbinding tussen onder- en bovenbouw vormde. Het groene glazuur is sterk aangetast. De versiering bestaat uit een kwartbolmotief met profileringen aan weerszijden. De beigegeel bakkende klei komt overeen met deze die voor de tegels in Antwerpse majolica gebruikt werd. De problemen die het klooster kende in de Calvinistische periode geven aan dat deze vondsten vóór 1566 (zie hoofdstuk 6) moeten gedateerd worden.

7.23. Jezusstraat, 2008

In afvalkuil 5 kwam een klein fragment van een oventegel in witbakkend aardewerk te voorschuin. Het stelt het bovenbeen voor van een geharnaste figuur en nog juist een hand die een soort van staf of lans vasthoudt (afb. 57). De achterkant van de scherf vertoont schraapsporen en een spat glazuur, maar geen roetsporen.

Afb. 57: het fragment A277/5c/T1 van de Jezusstraat.

7.24. Falconplein 2, 2008

Boven op een afgebroken muur (spoor 26) werd een fragment van een nistegel gevonden. Het fragment is in witbakkend aardewerk met een groene glazuur. Het is de geprofileerde zijkant van de nistegel, met aan de rand waar de nis begint een getorseerde zuil op basis. Dit doet vermoeden dat we hier een laatgotische nistegel uit de late 15de of vroege 16de eeuw voor ons hebben.

7.25. Burchtgracht – Zakstraat, 2009

In een puinlaag tussen gebouw en Zakstraat werd een klein fragment van een oventegel gevonden in witbakkend aardewerk en met een groene glazuur. Het fragment vertoont sporen van een secundaire verbranding. Aangezien zowel voorzijde als achterzijde geglazuurd zijn, moet dit een vrijstaand deel geweest zijn van een ovenbekroning.

7.26. Klapdorp/Mutsaertstraat, 2010-2011

Deze opgraving in winterse omstandigheden bracht ons op heel wat gebieden nieuw en interessant materiaal op. Ook wat kacheltegels betreft, leverde deze site verassingen. Van een nistegel vonden we weer een vogelmotief in witbakkende klei (zie afb. 12). Hals, borst en vleugel zijn grotendeels bewaard. De pluimen zijn slechts schematisch aangeduid. Alhoewel de opbouw van de vogel dezelfde is als die van St.-Pauluskerk (site 9, A96/16/6/T13) zijn er ook grote verschillen in uitwerking. De St.-Pauluskerk-vogel is vlakker, groter en gedetailleerder uitgewerkt.

Een zuilbasis met kwartholle zijnis en de aanzet van de nis zelf is het enige dat rest van een nistegel in witbakkend aardewerk met groen glazuur. Een kleine aanzet van de versiering is niet te duiden (A309/153/V83/T1).

Op nog een klein witbakkend fragment zien we een deel van een gotisch baldakijn, onderdeel van een nistegel uit de late 15de of vroege 16de eeuw.

Blikvanger vormt een archeologisch intacte, vrij kleine rechthoekige bladtegel (afb. 58). De decoratie bestaat uit een grote centrale bloemrozet, met bloemknop in reliëf en bestaande uit 19 bloembladen. De bovenrand wordt afgesloten door twee verbonden S-vormige voluten die eindigen op een twijg met blaadjes. Het motief van de S-vormige voluten komt reeds in de vroege 16de eeuw voor.[72] In zijn strakke vorm vinden we het terug bij Cornelis Floris, o.a. op het epitaaf voor Dorothea van Denemarken, gestorven in 1547, en op het titelblad van het boek “Veelderleij Veranderinghe van grotissen ende Compertimenten…Libro Primo uit 1556.[73] Onderaan in de zwikken bevinden zich vruchtenslingers in Florisstijl, zoals ze ook te zien zijn op de grote, 1562 gedateerde, majolicakruik met scènes uit de geschiedenis van Tobias in het KMKG te Brussel.[74] De onderkant van de tegel wordt gevormd door een plint met twee dubbele verbonden voluten. Midden door de tegel loopt een grote bakscheur die gedeeltelijk met glazuur volgelopen is. De klei is beigegeel van kleur met kleine bruinzwarte inclusies.

Er is nog een klein fragment met de bloemknop in reliëf bewaard van een tweede gelijkaardige tegel (A309/150/V64/T1). Een vergelijkbaar stuk, ook met een rozet, werd in een beerput gevonden in het Hof van Hoogstraten te Brussel.[75] De stijl van de versiering brengt ons hier naar midden en tweede helft van de 16de eeuw.

Afb. 58: bladtegel met centraal bloemrozet van Klapdorp/Mutsaardstraat (A309/150/V64/T2).

Tot onze grote verassing kwam hier een fragment van een bekroningstegel in Antwerpse majolica tevoorschijn (afb. 59). Het stelt de aanzet van een halfronde toren voor met één bewaard kanteel en een schietgat. In de opening tussen de twee kantelen heeft zich nog iets bevonden. Of het een voorover leunend figuurtje was, is niet te achterhalen. Een stukje gebogen, afgeronde en geglazuurde rand kan wijzen op een open poort in de toren. De achterkant van de toren is gesloten en ook een aanzet van de burchtmuur is bewaard. Het is wit geglazuurd en de individuele stenen zijn met blauwe lijnen aangegeven. Stilistisch kan het fragment vergeleken worden met de majolicavondsten van St Mary Graces (vóór 1539).

Afb. 59: de bekroningstegel in Antwerpse majolica van de Kronenburgstraat in voor- en zijaanzicht.

7.28. Kronenburgstraat, 2011

Hier werd een zijvleugel met acanthusslinger van een nistegel gevonden met aanzet van de plint.

7.29. Everdijstraat, 2011

Hier kwam een klein fragment van een verbindingstegel tevoorschijn van hetzelfde type als type 2 van het Rockoxhuis (site 4). Het is de top van een kandelaber en kan in de eerste helft van de 16de eeuw gedateerd worden. Zoals reeds vermeld, werden hier ook twee fragmenten gevonden met dakpanmotief van het dikke type en in witbakkende klei. Volledigheidshalve worden ook nog twee kleine stukjes met profileringen vermeld.

7.30. Varia

In de literatuur worden nog vondsten vermeld uit de St.-Jacobsmarkt 54[78] en de Hoornstraat 12[79].

7.27. Paardenmarkt/Venusstraat, 2011

In de bovenste puinlaag, gevormd bij de afbraak van de aanwezige panden, kwam langs de kant van de Venusstraat het vrij groot fragment van een nistegel tevoorschijn (A315/30/T1). De bodem is volledig, en de opstaande rechterkant bestaat uit geprofileerde lijsten en een getorseerde zuil met kapiteel op voetstuk (afb. 60). Nauwgezette vergelijking met een Keuls exemplaar van ca. 1500 doet ons besluiten om op de achterwand van de nis de aanzet te zien van een versiering met een naar links kijkende papegaaiachtige vogel op een wortelstok, waaruit een bloemenkrans ontspruit. Het geheel wordt door een banderol omwikkeld.[76] De tegel is gemaakt uit hardgebakken, met zand gemagerde roodbakkende klei. Het glazuur is direct op de scherf aangebracht en zwaar aangetast. De vorm van de zuilen kan ook enigszins vergeleken worden met een tegel uit Hauset die vroeg 16de eeuw gedateerd wordt.[77] Mogelijk is dit een Antwerpse kopie naar Keuls voorbeeld: de Keulse tegel is 19,5 cm breed, terwijl ons exemplaar slechts 17,5 cm meet. Het fragment kan natuurlijk van overal op het terrein afkomstig zijn. We weten wel dat er in de 16de eeuw een grote woning met pagaddertoren stond evenals de kapel en het godshuis van de smeden.

Afb. 60: tegelfragment A315/30/T1 met aanzet van een nis met vogel op een tak.

8. PERIODISERING

A. Pottegels

Hiervan kennen we alleen de twee types uit de verzameling Van Dijck, daterend van ca. 1400. Gelijkaardige types treft men aan in de productie van Siegburg en sites langs de Beneden-Rijn, maar de productie van Einbeck komt nog het meest overeen met onze pottegels.

Als men alleen maar scherven vindt ligt het voor de hand dat vele rand- , wand- en bodemfragmenten nooit herkend worden als afkomstig zijnde van pottegels.

B. Komtegels

Van de vroegste categorieën komtegels hebben we tot hiertoe geen voorbeelden uit Antwerpen. Wel kennen we een komtegel met voorgezet opengewerkt kader uit de 16de eeuw (A.SP/LV/100b). Dit type komt ook in Einbeck voor in de vroege 16de eeuw.[80]

C. Nistegels

De nistegels kunnen we onderverdelen in twee groepen:

1. De oudste met een gedraaide halfcilindervormige niet-versierde nis. Zij zijn voorzien van een eenvoudig voorgezet baldakijn in accoladevorm. In de zwikken zien we het Mainzer Rad. Ook treffen we een wapenschild met lelie aan, evenals florale motieven. Meestal worden die in de eerste helft van de 15de eeuw gedateerd.

2. De tegels met in een mal gevormde, versierde niswanden. De baldakijnen zijn nu uitgewerkt tot ingewikkelde gotische voorhangen zoals we ze ook bij de houten retabels aantreffen. Soms zijn ze bijkomend versierd met vechtende narren, draken of wapenschilden. Dit type komt voor van de late 15de eeuw tot in de vroege 16de eeuw.

Van beide groepen zijn er voorbeelden uit Antwerpen bekend.

Opvallend is wel het verschil in grootte van de talrijke nistegels, en ook dat vele ervan voorzien zijn van een plint. Deze diende aanvankelijk om de leem waarmee de tegels aaneengezet werden, te maskeren en om de stabiliteit van de ovenconstructie te verstevigen. Waarschijnlijk vervullen de verbindingtegels een gelijkaardige functie.

D. Bladtegels

Deze kunnen over het algemeen aan de 16de eeuw toegeschreven worden. Ook hier kunnen we meerdere groepen onderscheiden. De verschillen hiertussen kunnen bepaald worden door andere tradities in de productieateliers. Mogelijk is er ook een evolutie van het ene type naar het andere mee gemoeid, en kunnen er dus een vroege fase (1 en 2) en een latere fase (3) in herkend worden. In het licht hiervan hebben we dan :

1. Een nistegel waar een blad voorgezet werd, waarna men aan de achterkant een ovale opening uitsneed zoals bij een tegel in de collectie Van Dyck (A.CVD/0/T4).

2. Een vrij klein in de mal gevormd blad waaraan langs achter een opstaande kam bevestigd werd en onderaan het blad nog een plint zoals bij de nistegels, bijvoorbeeld bij de tegel van het Klapdorp (A309/150/V64/T2). Deze tegel kan aan de hand van de festoenachtige versiering na 1545 gedateerd worden.

3. Een groot in de mal gevormd blad waaraan langs achter een opstaande kam bevestigd werd, zoals bij de medaillontegels van de verzameling De Barzée of die van de Stadsparking. Deze gaan stilistisch reeds de richting uit van de protserige rijkelijk versierde Barokovens en zijn in de tweede helft van de 16de eeuw te situeren.

Ook hier zien we een opvallend verschil in grootte van de verschillende tegels, waarbij de medaillontegels duidelijk de grootste zijn.

E. Verbindingstegels

Deze ziet men eerst vanaf de 16de eeuw verschijnen.

9. BESLUIT

Het is opvallend dat de vondsten over heel de stad verspreid zijn, en dat het vaak losse vondsten zijn, fragmenten die buiten context tussen het puin gevonden werden. Hoe meer er op gelet wordt, hoe meer vondsten er gedaan worden. Aangezien Antwerpen een stad was met vele Duitse handelaars en er een brede laag van rijke burgers aanwezig was, is het niet verwonderlijk dat de nieuwste modes aan kachelovens gevolgd werden. Dit geldt vooral voor de late 15de tot en met de 16de eeuw. De ovens met Keulse polychrome tegels en de tegels met protestantse thema's komen echter niet voor. Blijkbaar pasten deze niet in de lokale voorkeuren of werden ze nog niet gevonden. Rijkelijk versierde Barokovens zijn tot hiertoe ook niet vertegenwoordigd.

10. ANTWERPS ?

De in het begin gestelde vraag naar Antwerpse productie kan niet eenduidig beantwoord worden, al kunnen wel enkele tendensen aangegeven worden. De beigewit bakkende klei evenals de lichtrood bakkende klei zouden aan Antwerpen kunnen toegeschreven worden. Mogelijk geeft het onderzoek naar de kleisoorten van kacheltegels door K. De Lange[81] ons in de nabije toekomst meer aanknopingspunten.

Op een rijtje gezet komen volgende gegevens naar voor:

Door Keulen beïnvloedde tegels:

1. Nistegel A315/30/T1 (site 27) werd in roodbakkend aardewerk vervaardigd naar Keuls voorbeeld .

2. Bladtegel A309/150/V64/T2 (site 26) in beigegeel bakkend aardewerk met kwartsmagering, heeft in de zwikken onderaan een vruchtenslinger in Antwerpse Florisstijl. Ontleningen aan de Antwerpse renaissancestijl komen in Keulen voor in de tweede helft en late 16de eeuw, vaak naar prenten van Cornelis Bosch of Vredeman de Vries.[82]

3. De lijsttegels van de St.-Augustinuskerk met dakpanmotief (A234/1/T5, T6, T9, T19) in roodbakkend aardewerk naar Keulse voorbeelden in witbakkend aardewerk[83] uit de eerste helft van de 16de eeuw.

4. De acanthusslingers van St.-Pauluskerk (vóór 1549) en uit het Suikerhuis van de familie Balbani (site 3), naar Keulse voorbeelden.[84]

Door Nurenberg beïnvloedde tegels:

1. Hoektegel A.SP/LV/100a (site 7). Deze tegelvorm komt vanaf de 16de eeuw voor, was erg populair in de 19de-eeuwse kopieën van antieke kachelovens.

2. Wandregel A.SP/LV/100b (site 7).

3. Nistegel met spakenwiel van Mainz A.SP/XXIII/T1 (site 7).

Motieven die in Antwerpen vaak voorkomen:

1. Het narrengevecht:

Vondstnummer	Vindplaats	Kleur van de klei
A.CVD/0/T6	Antwerpen	rood
A119/13/W1	Coppenolstraat	wit
A187/2/0/T4	Aalmoezenierstraat	wit
A266/0/T2	Minderbroederstraat	beigerose
A274/10/T1	Blindestraat	beigerose
A129/0/T6	St.-Pauluskloostер, Lepantokapel	wit
A129/2/3/T1	St.-Pauluskloostер, Lepantokapel	wit

2. De plint onderaan een tegel:

Vondstnummer	Vindplaats	Kleur van de klei	Type
A309/150/V64/T2	Klapdorp/Mutsaardstraat	beigegeel	laag
A.CVD/0/T7	Antwerpen	lichtbeige	hoog
A.CVD/0/T1+T2	Antwerpen	lichtbeige	hoog
A.CVD/0/T3 en T4	Antwerpen	lichtbeige	hoog
DB 150	Antwerpen	wit	hoog
DB 153	Antwerpen	wit	hoog
A.RoH/0/T10	Rockoxhuis	beigegeel	hoog
A.RoH/0/T11	Rockoxhuis	beigegeel	hoog

In Keulen komen plinten voor van omstreeks 1500 tot 1560. Het zijn alle lage plinten. De medaillontegel van het Klapdorp is eerder tweede helft 16de eeuw te dateren. De beigegele en lichtbeige fragmenten kunnen wellicht aan Antwerpen toegeschreven worden.

3. De voluten:

Vondstnummer	Vindplaats	Kleur van de klei
-	Hof van Boutersem/ Kontich	rood
A273/95/T1	Bogaardestraat, Jeugdherberg	rood
A309/150/V64/T2	Klapdorp/Mutsaardstraat	beigegeel
A.KR/0/T1	Korte Ridderstraat	beige
A234/1/T16	St.-Augustinuskerk	beige-rozig
TDG/C11/T1, T2	Kasteel Gallifort	beige-rozig

De voluten op de tegels van Jeugdherberg, Gallifort en die van Boutersem zijn identiek en ten vroegste in het eerste kwart van de 16de eeuw te dateren (nistegel, distelbladen en bloemen), maar eerder in het tweede kwart van de 16de eeuw (Gallifort!).

De tegel van het Klapdorp echter is, afgaand op de festoenvruchten in Florisstijl, eerder tweede helft 16de eeuw te plaatsen. De voluten zijn er strak en niet plastisch.

De tegel van de Korte Ridderstraat moet ook in de tweede helft van de 16de eeuw thuishoren wegens de pilasterversiering in Vredeman de Vries-stijl. De voluten zijn hier weer plastisch weergegeven.

4. Slinger met acanthusbladeren:

Vondstnummer	Vindplaats	Kleur van de klei
A129	St.-Pausklooster, Lepantokapel	rood
A.M2	Mutsaardstraat, huis Balbani	rood
A96/26/6/T2, T4, T21, T22, T23, T24	St.-Pauluskerk	beige-rozig en lichtrood
A.CVD/0/T9	Antwerpen	beige, rozig

Deze slingers zijn identisch met die van St Mary Graces, die net als de onze een lichtrode kleur vertonen. Zij worden vóór 1539 gedateerd.[85] Zijn deze lichtrode exemplaren Antwerps?

5. Vogels:

Vondstnummer	Vindplaats	Kleur van de klei
A309/S41/V37/T1	Klapdorp/Mutsaardstraat	lichtrood
A96/16/6/T13	St.-Pauluskerk	lichtrood
A.CVD/0/T8	Antwerpen	lichtbeige, rozig
A315/30/T1	Paardenmarkt/Venusstraat	rood
A129/2/0/T1	St.-Paulusklooster	rood

De papegaai komt in Keulen omstreeks 1500 voor.[86] In het Kunstgewerbe Museum in Berlijn bevindt zich een mooie, volledig bewaarde tegel met een vogel temidden van twijgen met eikenbladeren en eikels (afb.61). Rond één van de takken is een banderol gewikkeld met onleesbare tekst. De nis wordt geflankeerd door eenvoudige zuiltjes en bovenaan afgesloten door een laatgotisch baldakijn. De tegel wordt eind 15de eeuw gedateerd en zou in Zuid-Duitsland of Oostenrijk gemaakt zijn.[87]

Afb. 61: papegaai tussen twijgen met eikenbladeren en eikels. Kunstgewerbe Museum, Berlin. Foto L. Geyskens

6. Pilaren:

Vondstnummer	Tegeltype	Kleur van de klei	Korte beschrijvng
A315/1/30/T1	nistegel	rood	Getorseerde zuil op basis
A.CVD/0/T1	nistegel	lichtrood	
A273/C/1/T1	nistegel	wit	met aanzet gotische boog
A96/26/T19	nistegel	lichtrood	

7. Gotische baldakijnen:

Vondstnummer	tegeltype	Kleur van de klei	Uitspringende sluitsteen
A234/1/T26	nistegel	wit	ja
A129/2/3/T1	nistegel	wit	
A.CVD/0/T5	nistegel	beigewit	

8. Afmetingen, voor zover de volledige breedte, hoogte en diepte gekend zijn:

Vondstnummer	Tegeltype	Breedte	Hoogte	Diepte	Kleur van de klei
A315/1/30/T1	nistegel	178		89	rood
A273/95/T1	nistegel	210	283	80	rood
A.SP/LV/100b	komtegel	212	214	50	rood
A.SP/LV/100a	bladtegel	230	205	50	rood
A309/150/V64/T1	bladtegel	167	202	39	beigewit
A.RoH/0/T6	verbindingstegel	41,8	261-264	31,5	beigewit
A.RoH/0/T6	bladtegel	245			beigewit

Opmerkelijk is de grote variatie aan breedtes.

NOTEN

1. Borremans 1953
2. Unger 1988, catalogus nrs. 6-37
3. Decart 2010, 76
4. In Velten, ca. 25 km buiten Berlijn, worden tot op vandaag ovens geproduceerd
5. 1981
6. Bartels 2008, 131-150; Clevis 2012
7. Borremans 1953
8. Bis-Worch 1999, 186-187
9. Borggrefe 2002, catalogus nr. 156
10. Mayer 1967
11. Bartels 1999, 318
12. Janssen en Nijhof 2010, 130
13. Vandenberghe 1979, fig. 2
14. Van Eenhooge en Celis 1988
15. Gaimster 1993
16. Dumortier 2002, 75
17. Unger 1988, 24
18. Dumortier 2002, 35
19. Bruyn 1992; Ostkamp en Venhuis,
20. Unger 1988, nr. 182
21. Unger 1988
22. Unger 1988, nr. 59, ca. 1500
23. Gaimster 1988, 255, afb. 7a bovenaan links, vóór 1539
24. Dubbe 1966, fig. 9; Bartels 2008, 139, Abb. 6
25. Dumortier 2002, 63
26. Unger 1988
27. Universiteitsbibliotheek Gent
28. Voet 1974, 457
29. Oost 1983, nr. 193, A.CVD.39, buidelpot
30. Bartels 2009,136-137
31. de Groot 1990, 72, afb. 43
32. Van Eenhooge 1988
33. Franz 1981, afb. 180-183, Oostenrijks Museum voor Toegepaste Kunst
34. Unger 1988, nr. 58
35. Inventarisnummer 1887, 11437
36. Metropolitan Museum, The Cloisters Collection, 1911, Inv. Nr. 11.120.1
37. Bott 1986, nr. 66
38. Unger 1988, nr. 143, ca. 1500
39. Unger 1988, nr. 188
40. Kammel 2000, 358, nr. 180, Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg, Inv. Nr. Pl.O.339
41. Franz 1981, afb. 110
42. Gaimster 1993, 255, afb. 7a
43. Maclot 1985
44. Ainsworth 2010, 161, cat. 12
45. Blackmore 2011, 135-136, fig. 88/9
46. Blackmore 2011, 136, fig. 88/4-8
47. Trimpe-Burger 1981, 358
48. dit is slechts drie jaar voor hij in de Kammenstraat vermeld wordt
49. Pinceel 2009
50. Unger 1988, nrs. 17 tot 26
51. Parijs, Louvre, Département des Objets d'Art
52. Blackmore 2011, 136-137, fig. 88/16-18
53. Jones 2000
54. Jones 1993, 100
55. Leipzig, museum voor beeldende kunst
56. www.s-hertogenbosch.nl
57. Unger 1988, nr. 44, tweede helft 15de eeuw
58. Unger 1988, nr. 181, ca. 1500
59. Franz 1981, afb. 188
60. Unger 1988, nr. 198
61. Unger 1988, nr. 38
62. Franz 1981, afb. 180 e.v.
63. Unger 1988, nr. 143, ca. 1500
64. Gaimster 1990, fig. 7
65. Gaimster 1988, afb. 15
66. Unger 1988, kat. nr. 56
67. Caignie 2008
68. te vergelijken met Franz 1988, afb. 188; eerste helft 16de eeuw
69. Kruyff 2003, 40-46
70. Gaimster 1988, afb. 15
71. Van Passen 1978, 28-29; vóór 1588
72. St.-Rochus retabel van 1517 in de St.-Jacobskerk te Antwerpen
73. De Jong en De Groot 1988, 63, nr. 75.1
74. Dumortier 2002, cat. 65 en fig. 53
75. Van Eenhooge en Celis 1988: midden 16de eeuw
76. Unger 1988, nr. 58
77. Mayer 1967, afb. 18/1
78. Maclot 1985, 29
79. Oomen 2005, 54
80. Heege 2002, 216-217
81. Masterthesis in voorbereiding
82. Unger 1988, 198,199, tweede helft 16de eeuw
83. Unger 1988, 143, ca. 1500; Gaimster 1988, afb. 16, vóór 1539
84. Gaimster 1988, afb. 15 en 17, vóór 1539
85. Gaimster 1988
86. Unger 1988, nr. 58
87. Inventarisnummer: 1887, 11437

BIBLIOGRAFIE

Bartels 1999

M. Bartels, (red.), *Steden in scherven 1. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1200-1900)*, Zwolle, 1999, pp. 317-327.

Bartels 2008

M. Bartels, Die Verwendung von Heizöfen als Grundlage der sozial-ökonomischen Identifikation im mittelalterlichen Deventer (1000-1625), in: *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum VI: Luxus und Lifestyle,* Lübeck, 2008, pp. 131-150.

Bis-Worch 1999

C. Bis-Worch, Einige Randbemerkungen zu Ofenkacheln des 13. bis 16. Jahrhunderts aus der Altstadt Luxemburgs, pp. 183-187, in: *Le passé recomposé. Archéologie urbaine à Luxembourg* (tentoonstellingscataloog van het Musée National d'Histoire et d'Art), Luxemburg, 1999.

Blackmore 2011

L. Blackmore e.a., Continental stove-tile fragments, in: I. Grainger and C. Phillpotts, *The Cistercian abbey of St Mary Graces, East Smithfield, London*, Monograph 44, Museum of London Archaeology, pp. 134-138, London, 2011.

Borggreve 2002

H. Borggreve, T. Fusenig en B. Uppenkamp (red.), *Tussen stadspaleizen en luchtkastelen. Hans Vredeman de Vries en de Renaissance*, Gent, 2002.

Borremans 1953

R. Borremans, *Poëles en terre cuite de la province de Luxembourg (XVe-XVIe siècles)*, Bulletin de l'institut archéologique du Luxembourg 1, pp. 15-33, 1953 (= Archaeologia Belgica nr. 11, Brussel).

Bott 1986

G. Bott (red.), *Nürnberg 1300-1550. Kunst der Gotik und Renaissance*, München, 1986, tentoonstellingscatalogus.

Caignie 2008

F. Caignie, *Majolicategels uit de Sint-Augustinuskerk*, Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie en monumentenzorg 3, Antwerpen, 2008.

Bruyn 1992

A. Bruyn, met bijdragen van H.L. Janssen en E. Hoffman-Klerkx (red. H. Clevis et alii), *Spiegelbeelden. Werra-keramiek uit Enkhuizen 1605*, Zwolle, 1992.

Decart 2010

V. Decart, Boussu/Boussu: l'aile est de la résidence seigneuriale du château de Boussu, in:*Chronique de l'Archéologie Wallonne* 17, pp. 75-77, Namur 2010.

de Groot 1990

H.L. de Groot (red.), *Het vuur beschouwd*, Utrecht, 1990.

De Jong en De Groot 1988

M. De Jong en I. De Groot, *Ornamentprenten in het Rijksprentenkabinet I, 15de en 16de eeuw*, 's-Gravenhage, 1988.

Dubbe 1966

B. Dubbe, *De kacheloven in onze gewesten*, 1966.

Dubbe 1987

B. Dubbe, Een vondst van gotische kacheltegels in de Deventer binnenstad, in: *Antiek*, 21e jg., nr. 6, 1987.

Dumortier 2002

C. Dumortier, *Céramique de la Renaissance à Anvers. De Venise à Delft*, Brussel, 2002.

Franz 1981

R. Franz, Der Kachelofen, Graz 1981.

Gaimster 1988

D.R.M. Gaimster, A survey of Cologne-type stove-tiles found in Britain, in: I. Unger, *Kölner Ofenkacheln*, pp. 44-57, Köln, 1988.

Gaimster 1990

D. Gaimster, R. Goffin and L. Blackmore e.a., The continental stove-tile fragments from St Mary Graces, London, in their British and European context, in: *Post-Medieval Archaeology* 24, 1990 (ook: Museum of London Department of Greater London Archaeology, Offprint 20).

Gaimster 1993

D.R.M. Gaimster, Cross-Channel ceramic trade in the late Middle Ages: Archaeological evidence for the spread of Hanseatic culture to Britain, in: M. Gläser (red.), *Archäologie des Mittelalters und Bauforschung im Hanseraum. Eine Festschrift für Gûnter P. Fehring*, pp. 251-259, Rostock, 1993.

Gaimster 1999

D. Gaimster and J. Le Patourel, The earliest maiolica stove in north-west Europe: re-analysis of the Dissolution finds from the abbey of St Mary Graces, London, in: D. Gaimster (ed.) *Maiolica in the North*, 1999, London, British Museum occasional paper 122.

Gaimster 2000

D. Gaimster and M. Hughes, Saints and sinners. The changing iconography of imported ceramic stove-tiles in Reformation England, 142-151, in: D. Kicken, A.M. Koldewey en J.R. ter Molen (red.), *Gevonden voorwerpen; opstellen over middeleeuwse archeologie voor H. J. E. van Beuningen* (= Rotterdam Papers 11), Rotterdam, 2000.

Heege Roth 2002

A. Heege, E. Roth Heege (red.), *Einbeck im Mittelalter. Eine archäologisch-historische Spurensuche*, Oldenburg, 2002 (= Studien zur Einbecker Geschichte. Band 17)

Heege 2002

E.R. Heege, Hinterm Ofen ist es Warm, in: A. Heege en E. Roth-Heege (red.), *Einbeck im Mittelalter. Eine archäologisch-historische Spurensuche*, pp. 211-230, Oldenburg, 2002. Studien zur Einbecker Geschichte, Band 17.

Janssen en Nijhof 2010

H.L. Janssen en E. Nijhof, Fifteenth-century pottery production in ’s-Hertogenbosch. The excavation of two pottery workshops, in: K. de Groote, D. Tys en M. Pieters (red.), *Exchanging Medieval Material Culture. Studies on archaeology and history presented to Frans Verhaeghe*, pp. 93-136, Brussel, 2010. (= Relicta Monografieên 4)

Jones 1993

M. Jones, XVII The secular badges, in: H.J.E. van Beuningen en A.M. Koldeweij, *Heilig en profaan. 1000 laat-middeleeuwse insignes*, Rotterdam Papers nr. 8, Rotterdam, 1993.

Jones 2000

M. Jones, Popinjay, Jolly May!, in: D. Kicken, A.M. Koldeweij en J.R. ter Molen (red.),Gevonden voorwerpen; Opstellen over middeleeuwse archeologie voor H. J. E. Van Beuningen. Rotterdam Papers nr. 11, Rotterdam, 2000.

Kammel 2000

F.M. Kammel (red.), *Spiegel der Seligkeit; privates Bild und Frömmigkeit im Spätmittelalter*, Catalog, Nürnberg, 2000.

Maclot 1985
P. Maclot, Haard en kachel als decoratief volume in het Antwerpse burgerinterieur omstreeks 1585, in: P. Maclot en E. Warmenbol (red.), *Rijke vorm en bonte kleur in 't Antwerps burgerinterieur omstreeks 1585*, pp. 17-30, Antwerpen, 1985.

Mayer 1967
O.E. Mayer, Fünfzehn Jahre Grabungen im Raerener Land, in: *Raerener Steinzeug, Aachener Beiträge für Baugeschichte und Heimatkunst*, Band 4, pp. 177-181, 1967, Aachen.

Oomen 2005
P. Oomen, Bouwhistorisch onderzoek betreffende het huis genaamd NACHTEGAEL, in: *Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Bouwwhistorie en Geschiedenis*, pp. 37-64, 2005/2.

Oost 1983
T. Oost, De tegels, haardstenen en kachelovens, in: T. Oost (red.), *Van nederzetting tot metropool*, pp. 90-92, Antwerpen, 1983.

Peeters 1969
H. Peeters, *Dumont kalender 1969*, Köln.

Pinceel 2009
J. Pinceel, *Kacheltegel ASP/LV 100a, Behandelingsrapport Bacheloropleiding conservatie en restauratie*. Atelier practicum Glaskunst/Keramiek/Metalen, Artesis Hogeschool Antwerpen, 2009.

Reyns 2008-2009
N. Reyns, *Gebruikt en gebroken: consumptiepatronen in vroegmodern drinkglas uit archeologische contexten van Antwerpen en Gent (16de-18de eeuw)*, Masterpaper Katholieke Universiteit Leuven, Academiejaar 2008-2009.

Trimpe Burger 1981
J.A. Trimpe Burger, Een kacheloven uit omstreeks 1470 te West-Souburg op Walcheren, ROB, overdruk 165, uit *Liber Castelorum, 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen, 1981.

Van den Dale
J. Van den Dale, *De stove*, Antwerpen, 1528 (bij Willem Vorsterman).

van de Venne 1999
D. van de Venne, Kacheltegels, in: M. Bartels (red.), *Steden in scherven* 2, Zwolle, 1999, pp. 1091-1096.

Van Eenhooge en Celis 1988
D. Van Eenhooge en M.M. Celis, Het 'Hof van Hoogstraten' de Brusselse verblijfplaats van Antoine de Lalaing, in: *Monumenten & Landschappen* 7/4, 1988.

Unger 1988
I. Unger, *Kölner Ofenkacheln. Die Bestände des Museums für Angewandte Kunst und des Kölnischen Stadtmuseums*, Köln, 1988.

Van Passen 1978
Van Passen e.a., *Catalogus De "Motte" van Boutersem. Geschiedenis en keramiek*, Kontich, 1978.

Vandenberghe 1979
St. Vandenberghe, Het oudheidkundig bodemonderzoek in het Mechelse in 1977, 1978 en 1979, in: *Handelingen van de Koninklijke kring voor oudheidkunde, letteren en kunst van Mechelen*, LXXXIII-1979.

Voet 1974
L. Voet, *De gouden eeuw van Antwerpen*, Antwerpen, 1974.

Bijlage 1 : De vindplaatsen in Antwerpen

1. Rockoxhuis, Keizerstraat
2. Rubenshuis, Wapper
3. Stadsparking, omgeving Vleeshuis
4. Korte Ridderstraat
5. St.-Pauluskerk en klooster
6. Coppenolstraat
7. Hortaproject, Hopland
8. Bredestraat
9. Aalmoezeniersstraat
10. Nationale Bank, Kiliaansite
11. Vlemincveld 5-7,Graffitoproject
12. Kammenstraat, St.-Augustinuskerk
13. Minderbroederstraat
14. Lange Schipperskapelstraat, project Barreiro
15. Bogaardestraat, Jeugdherberg
16. Blindestraat
17. Jezusstraat
18. Falconplein
19. Burchtgracht-Zakstraat
20. Klapdorp-Mutsaartstraat
21. Paardenmarkt-Venusstraat
22. Kronenburgstraat-Begijnenstraat
23. Everdijstraat

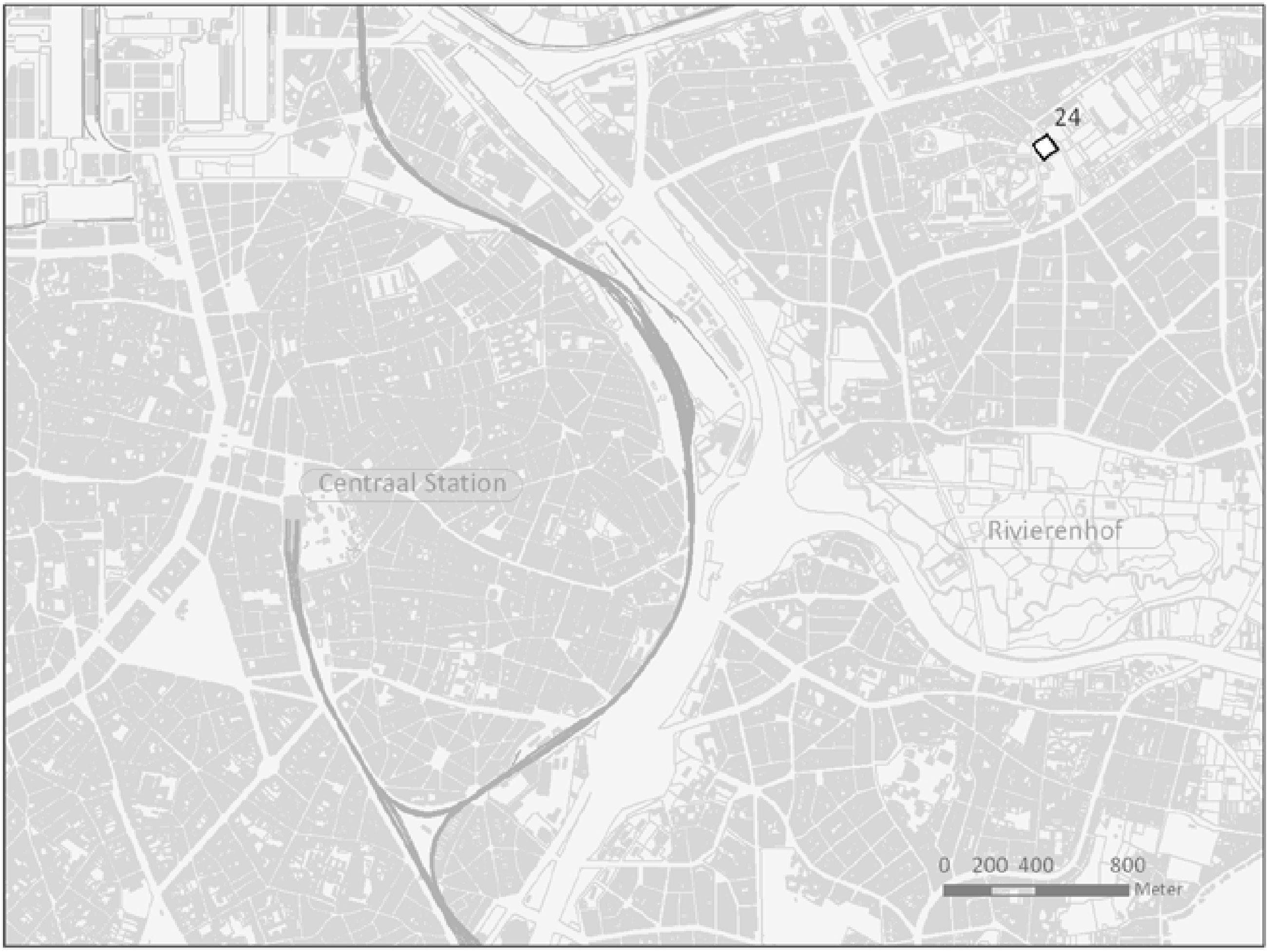

24. Kasteel Gallifort, Deurne

Dank aan:
- Stad Antwerpen afdeling archeologie, voor het gestelde vertrouwen en de ter beschikking gestelde faciliteiten,
- Danny Huygens, afdeling archeologie, die zoals steeds de fragmenten in het depot wist te vinden,
- Karin Thiers, voor haar tekenwerk,
- de fotografen Detobel en Guy Vermeylen,
- Museum Rockoxhuis in Antwerpen en Turninum-Volksmuseum in Deurne,
- Frans Caignie, voor zijn geduld en zonder wiens steun dit rapport niet tot stand zou gekomen zijn.

CATALOGUS

De catalogusnotities zijn volgens onderstaand schema opgemaakt

1. Vindplaats en/of collectie
2. Inventarisnummer
3. Afmetingen: L x B x D max./min. (in mm)
4. Type tegel, kleur glazuur
5. Kleisoort
6. Datering
7. Literatuur

De afmetingen van de tegels zijn opgegeven in millimeter, in de volgorde:
bewaarde hoogte x bewaarde breedte x bewaarde diepte/ dikte.

Tenzij anders vermeld, zijn de foto's in de tekst van G. Vermeylen en M. Detobel, bewerkt door G. Vermeylen.
De tegels uit Museum Rockoxhuis werden door L. Geyskens gefotografeerd.
De verzameling De Barsée werd door F. Caignie gefotografeerd.

1	1. Collectie Van Dijck, vóór 1983 2. A.CVD/0/T1 3. 142 x 109 x 79/6,5 4. nistegel, donkergroen 5. lichtrood 6. 1500 – 1550 7. T. Oost, 1983, 90-92		**2**	1. Collectie Van Dijck, vóór 1983 2. A.CVD/0/T2 3. 52 x 98 x 32/11 4. nistegel, donkergroen 5. lichtrood/beige 6. 1500 - 1550	
3	1. Collectie Van Dijck, vóór 1983 2. A.CVD/0/T3 3 145 x 104 x 52/6. 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. 1500 – 1550		**4**	1. Collectie Van Dijck, vóór 1983 2. A.CVD/0/T4 3. 50 x 56 x 15/7 4. bladtegel 5. lichtrood 6. 1540 - 1600	
5	1. Collectie Van Dijck, vóór 1983 2. A.CVD/0/T5 3. 93 x 38 x 12/4 4. nistegel, groen 5. beige 6. 1475 - 1550		**6**	1. Collectie Van Dijck, vóór 1983 2. A.CVD/0/T6 3. 83 x 68 x 13/6 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. 1500 - 1550	
7	1. Collectie Van Dijck, vóór 1983 2. A.CVD/0/T7 3. 48 x 55 x 18/7 4. bladtegel, groen 5. beige 6. 1540 - 1600		**8**	1. Collectie Van Dijck; vóór 1983 2. A.CVD/0/T8 3. 80 x 61,5 x 12/4 4. nistegel, groen 5. beige/grijs 6. 1475 - 1540	
9	1. Collectie Van Dijck, vóór 1983 2. A.CVD/0/T9 3. 40 x 90 x 30/6,5 4. nistegel 5. beigeroze 6. 1500 - 1540		**10**	1. Collectie Van Dijck, vóór 1983 2. A.CVD/0/T10 3. 45 x 110,5 x 39/5,5 4. nistegel, groen 5. beige 6. 1475 - 1540	
11	1. Collectie Van Dijck, vóór 1983 2. A.CVD/0/T11 3. 22,5 x 27 x 10,5/4 4. ? 5. rood 6. ?		**12**	1. Collectie Van Dijck, vóór 1983 2. A.CVD/0/T12 3. 50 x 29 x 18/7 4. nistegel 5. beige 6. 1500 - 1550	

13	1. Collectie Van Dijck, vóór 1983 2. A.CVD/0/T13 3. 170 x 93 4. pottegel 5. grijsbruin 6. ca. 1400		**14**	1. Collectie Van Dijck, vóór 1983 2. A.CVD/0/T14 3. 120 x . 4. pottegel 5. grijsbruin 6. ca. 1400	
15	1. Collectie Van Dijck, vóór 1983 2. A.CVD/0/T15 3. 156 x 100 4. pottegel 5. grijs 6. ca. 1400		**16**	1. Collectie Van Dijck, vóór 1983 2. A.CVD/0/T16 3. 167 x 103 4. pottegel 5. grijs 6. ca. 1400	
17	1. Collectie Van Dijck, vóór 1983 2. A.CVD/0/T17 3. 155 x . 4. pottegel 5. bruingrijs 6. ca. 1400		**18**	1. Collectie Van Dijck, vóór 1983 2. A.CVD/0/T18 3. 163 x 90 4. pottegel 5. grijsbruin 6. ca. 1400	
19	1. Antwerpen, collectie De Barsée (Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen) 2. DB 150 3. 200 x 224 x 22,5 4. medaillontegel, groen 5. wit, 5 scherven 6. 1500 - 1550		**20**	1. Antwerpen De Barsée 2. DB 151 3. 240 x 60,2 x 31,5 4. verbindingstegel, groen 5. wit 6. vóór 1539	
21	1. Antwerpen De Barsée 2. DB 152 3. 134 x 108 x 15 4. medaillontegel, groen 5. wit 6. 1500 - 1550		**22**	1. Antwerpen De Barsée 2. DB 153 3. 55 x 94,5 x 24,5 4. medaillontegel, groen 5. wit 6. 1500 - 1550	
23	1. Antwerpen, De Barsée 2. DB 154 3. 73,5 x 53 x 11 4. lijsttegel, groen 5. wit 6. vóór 1540		**24**	1. Antwerpen, De Barsée 2. DB 155 + 157 3. 4. medaillontegel, groen 5. wit, 2 scherven 6. 16A	

25	1. Antwerpen, De Barsée 2. DB 156 3. 84 x 60 x 30 4. verbindingstegel, groen 5. wit 6. vóór 1539		**26**	1. Huis van de Balbani's in de Mutsaardstraat (collectie auteur) 2. A.M.3 3. 70 x 41 x 11/5,5 4. bladtegel of nistegel 5. lichtrood 6. 1500 - 1550	
27	1 Huis van de Balbani's in de Mutsaardstraat 2. A.M.4 3. 45 x 53 x 11/5 4. plint van een nistegel 5. lichtrood 6. 1500 - 1550		**28**	1. Rockoxhuis (collectie Rockoxhuis) 2. A.RoH/0/T1 3. 119,5 x 50,5 x 42,5/8 4. verbindingstegel, groen 5. beigewit 6. 1530 - 1540 7. Maclot,1985, 17-70	
29	1. Rockoxhuis 2. A.RoH/0/T2 3. 148 x 41 x 31,5/4,5 4. verbindingstegel, groen 5. beigewit 6. 1530 - 1540 7. Maclot, 1985, 17-70		**30**	1. Rockoxhuis 2. A.RoH/0/T3 3. 93,5 x 42 x 29,5/5 4. verbindingstegel, groen 5. beigewit 6. 1530 - 1540 7. Maclot, 1985, 17-70	
31	1. Rockoxhuis 2. A.RoH/0/T4 3. 262 x 42 x 36,5/8,5 4. verbindingstegel, groen 5. lichtrood 6. 1530 - 1540 7. Maclot, 1985, 17-70		**32**	1. Rockoxhuis 2. A.RoH/0/T5 3. 253 x 42 x 33,5/7 4. verbindingstegel, groen 5. beigewit 6. 1530 – 1540 7. Maclot, 1985, 17-70	
33	1. Rockoxhuis 2. A.RoH/0/T6 3. 250 x 41,! X 31,5/5 4. verbindingstegel, groen 5. beigewit 6. 1530 – 1540 7. Maclot, 1985, 17-70		**34**	1. Rockoxhuis 2. A.RoH/0/T7 3. 160 x 42 x 31,5/5 4. verbindingstegel, groen 5. beigewit 6. 1530 – 1540 7. Maclot, 1985, 17-70	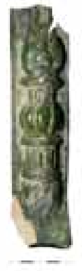
35	1. Rockoxhuis 2. A.RoH/0/T8 3. 76 x 54 x 16,5/10 4. medaillontegel?, groen 5. beigewit 6. 1530 – 1540		**36**	1. Rockoxhuis 2. A.RoH/0/T9 3. 115 x 85,5 x 18/8 4. medaillontegel?, groen 5. beigewit 6. 1530-1540	

37	1. Rockoxhuis 2. A.RoH/0/T10 3. 245 x 132 x 41/8 4. medaillontegel, groen 5. beigewit 6. 1530 - 1540		**38**	1. Rockoxhuis 2. A.RoH/0/T11 3. 231 x 112 x 61/8 4. medaillontegel, groen 5. beigewit 6. 1530 – 1540 7. Maclot 1985, 17-20	
39	1. Rockoxhuis 2. A.RoH/0/T12 3. 68,5 x 73 x 11/7 4. medaillontegel, groen 5. beigewit 6. 1530 - 1540		**40**	1. Rockoxhuis 2. A.RoH/0/T13 3. 70,5 x 105 x 57/6 4. bladtegel, groen 5. lichtrood 6. 1530 - 1540	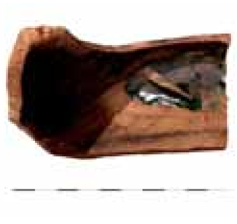
41	1. Rockoxhuis 2. A.RoH/0/T14 3. 121 x 146 x 44/8 4. bladtegel, groen 5. beigewit 6. 1530 - 1540		**42**	1. Rockoxhuis 2. A.RoH/0/T15 3. 86 x 162 x 13/5 4. bekroningstegel, blauw 5. lichtrood 6. 1530 - 1540	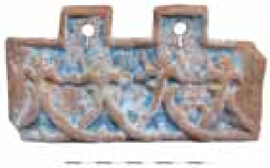
43	1. Kasteel Gallifort, 1974 (collectie Turninum) 2. TDG/C11/T1 3. 140 x 132 x 70/8 4. nistegel, groen 5. beigewit/rozie 6. 1542 - 1585		**44**	1. Kasteel Gallifort, 1974 2. TDG/C11/T2 3. 93 x 116 x 77/5 4. nistegel, groen 5. beigewit/lichtrood 6. 1542 - 1585	
45	1. Kasteel Gallifort, 1974 2. TDG/C11 /T3 3. 57 x 62 x 16/5,5 4. nistegel, groen 5. beigewit 6. 1542 - 1585		**46**	1. Kasteel Gallifort, 1974 2. TDG/C11/T4 3. 28 x 45 x 10/7 4. nistegel, groen 5. beigewit 6. 1542 - 1585	
47	1. Kasteel Gallifort, 1974 2. TDG/D11-12/T1 3. 73 x 48 x 29,5/4,5 4. nistegel, groen 5. beigewit/rozig 6. 1542 - 1585		**48**	1. Kasteel Gallifort, 1974 2. TDG/D11 -12/T2 3. 36,5 x 60 x 11/5 4. bladtegel, groen 5. beige/rozig 6. 1542 - 1585	

49	1. Kasteel Gallifort, 1974 2. TDG/D11 -12/T3 3. 67 X 58 X 10/4 4. bladtegel, groen 5. lichtrood 6. 1542 - 1585		**50**	1. Kasteel Gallifort, 1974 2. TDG/D11 -12/T4 3. 75 X 90 X 55/5 4. bladtegel, donkergroen 5. beigewit/rozig 6. 1542 - 1585	
51	1. Kasteel Gallifort, 1974 2. TDG/D11 -12/T5 3. 69 x 44 x 31/7 4. bladtegel, groen 5. rood 6. 1542 - 1585		**52**	1. Kasteel Gallifort, 1974 2. TDG/D11 -12/T6 3. 92 x 52 x 12/4,5 4. bladtegel, groen 5. lichtrood 6. 1542 - 1585	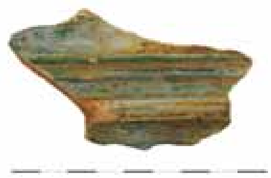
53	1. Kasteel Gallifort, 1974 2. TDG/D11 -12/T7 3. 69 x 32 x 13/9,5 4. bladtegel, groen 5. rood 6. 1542 - 1585		**54**	1. Kasteel Gallifort, 1974 2. TDG/D11 -12/T8 3. 35,5 x 37 x 7,5/4 4. bladtegel, groen 5. lichtrood 6. 1542 - 1585	
55	1. Kasteel Gallifort, 1974 2. TDG/D11 -12/T9 3. 34 x 43 x 9 4. bladtegel, rugkam 5. beigewit 6. 1542 - 1585		**56**	1. Rubenshuis 2. A.RH/0/T1 3. 85 x 75 x 14/9,5 4. nistegel, groen 5. wit, 2 scherven 6. 1500 - 1550	
57	1. Rubenshuis 2. A.RH/0/T2 3. 62 x 63 x 13 4. nistegel, groen 5. wit 6. 1500 - 1550		**58**	1. Stadsparking, omgeving Vleeshuis, 1977 2. ASP/LV100a 3. 205 x 230 x 50/9 4. bladtegel, groen 5. rood 6. 1520 – 1600 7. T. Oost, 1983, 90	
59	1. Stadsparking, omgeving Vleeshuis, 1977 2. A.SP/LV100b 3. 214 x 212 x 50/12,5 4. komtegel met voorgezet kader, groen 5. rood 6. 16de eeuw 7. T. Oost, 1983, 92		**60**	1. Stadsparking, omgeving Vleeshuis, 1977 2. A.SP/LV100c 3. 106 x 220 x 77/55 4. hoek kroonlijst, groen 5. rood 6. ca. 1550	

61	1. Stadsparking, omgeving Vleeshuis, 1977 2. A.SP/LV100d 3. 36,5 x 65 x 7 4. kam van bladtegel 5. rood 6. 16de eeuw		**62**	1. Stadsparking, omgeving Vleeshuis, 1977 2. A.SP/LV100e 3. 69,5 x 88 x 30,5/7 4. nistegel 5. lichtrood 6. 15de eeuw	
63	1. Stadsparking, omgeving Vleeshuis, 1977 2. A.SP/Put XXIII/T1 3. 129 x 42 x 19/6 4. nistegel 5. wit 6. 15de eeuw		**64**	1. Korte Ridderstraat, 1989 2. A.KR/0/T1 3. 121 x 190 x 65/5 4. nistegel met plint, groen 5. rood 6. midden 16de eeuw	
65	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/16/6/ T3 T2 4. bladtegels, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549		**66**	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/16/ T1 T7 T11 T24 T8 4. bladtegel 5. lichtrood/beige 6. vóór 1549	
67	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/16/6/T4 3. 18,5 x 71,5 x 18,5/6 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549		**68**	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/16/6/T5 3. 32 x 34 x 11,5/7 4. nistegel ? 5. grijsrood 6. vóór 1549	
69	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/16/6/T6 3. 46,5 x 34 x 7 4. nistegel 5. beigewit/rozig 6. vóór 1549	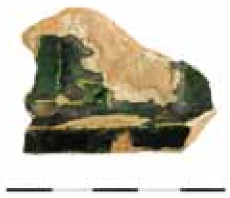	**70**	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/16/6/T12 3. 63 x 36 x 12/6 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549	
71	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/16/6/T13 3. 93 x 58 x 10/3 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549		**72**	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/16/6/T14 3. 18 x 21 x 9/6 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549	

73	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/16/6/T15 3. 21 x 29 x 11/6 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549		**74**	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/16/6/T16 3. 61 x 39 x 7 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549	
75	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/16/6/T17 3. 49 x 31 x 4 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549		**76**	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/16/6/T18 3. 33 x 30 x 6 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549	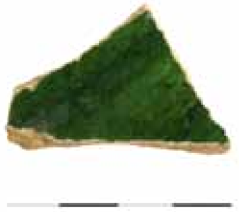
77	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/16/6/T19 3. 29,5 x 16 x 6,5 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549		**78**	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/16/6/T20 3. 34 x 27 x 11/6,5 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549	
79	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/16/6/T21 3. 33 x 20 x 8/6 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549		**80**	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/16/6/T25 3. 52 x 23 x 9,5/6 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549	
81	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T1 3. 90 x 63 x 21 4. nistegel, groen 5. lichtrood/beige 6. vóór 1549		**82**	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T2 3. 78,5 x 36 x 18/8 4. nistegel, groen 5. beige/lichtrood 6. vóór 1549	
83	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T3 3. 4. bladtegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549		**84**	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. St A96/26/6/T4 3. 67 x 75 x 23/7 4. bladtegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549	

85	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T5 3. 83 x 77 x 23/6 4. bladtegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549		**86**	86. 1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/ T7 T32 T31 T6 T33 4. bladtegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549	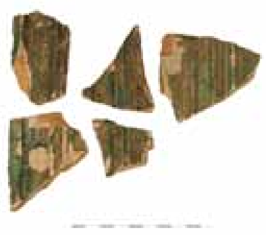
87	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T8 3. 43 x 31 x 18/6 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549		**88**	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T9 3. 44 x 22 x 10,5/7 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549	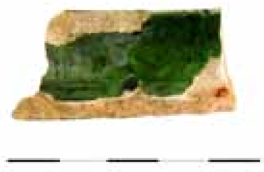
89	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T13 3. 61 x 49 x 20/7 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549		**90**	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T14 3. 18 x 21 x 9/6 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549	
91	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T15 3. 23 x 15 x 10/7 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549		**92**	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T16 3. 30 x 13 x 12 4. nistegel 5. lichtrood 6. vóór 1549	
93	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T17 3. 29 x 28 x 8 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549		**94**	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T18 3. 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549	
95	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T19 3. 49 x 28 x 16/6 4. nistegel 5. lichtrood 6. vóór 1549		**96**	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T20 3. 38 x 36 x 14/7 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549	

97	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T21 3. 34 x 44 x 10/4 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549		**98**	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T22 3. 33 x 49 x 6/4 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549	
99	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T23 3. 36 x 42 x 9/2 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549		**100**	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T24 3. 31 x 34 x 8/2 4. nistegel 5. lichtrood 6. vóór 1549	
101	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T25 3. 52 x 23 x 9,5/6 4. medaillontegel?, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549		**102**	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T26 3. 21 x 21 x 12/5 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549	
103	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T27 3. 21 x 21 x 12/5 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549	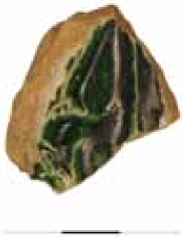	**104**	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T28 3. 28 x 36 x 8/6 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549	
105	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T29 3. 24 x 26 x 10/7 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549		**106**	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T34 3. 54 x 21 x 9/4 4. bladtegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549	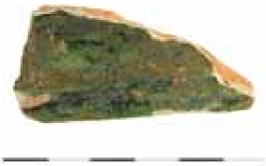
107	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T35 3. 59 x 105 x 16/7 4. nistegel, groen 5. lichtrood, 2 scherven 6. vóór 1549		**108**	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T36 3. 90 x 48 x 15/3 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6 . vóór 1549	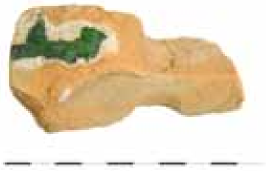

109	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T37 3. 49 x 124 x 18/6 4. nistegel, groen 5. beigewit 6. vóór 1549	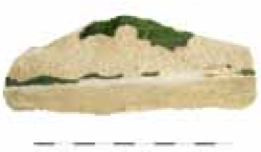	**110**	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T38 3. 83 x 42 x 9/6 4. nistegel, groen 5. lichtrood, 2 scherven 6. vóór 1549	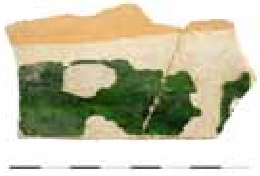
111	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T39 3. 41 x 28 x 19/7 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549		**112**	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T40, T40a, T42 3. 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549	
113	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T41 3. 51 x 57 x 7 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549		**114**	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T43 3. 52 x 25 x 7/6 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549	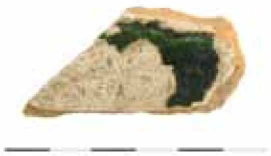
115	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T44 3. 36 x 46 x 7/6 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549	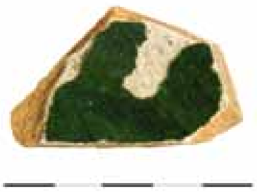	**116**	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T45 3. 26 x 35 x 7/6 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549	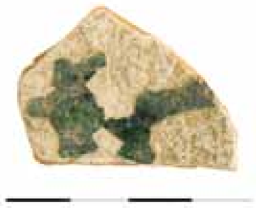
117	1. St.-Pauluskerk, 1990 2. A96/26/6/T46 3. 33 x 29 x 9/6 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1549		**118**	1. St.-Paulusklooster, 1990 2. A129/tuin/T1 3. 80 x 25 x 10/6 4. nistegel?, groen 5. wit 6. vóór 1549	
119	1. Coppenolstraat, 1994 2. A119/13/w1 3. 116 x 122 x 18/9,5 4. nistegel, geel en groen 5. wit 6. 1500-1550		**120**	1. Coppenolstraat, 1994 2. A119/13/w2 3. 79 x 52 x 30/4 4. bekroningstegel, groen 5. wit 6. 1500-1550	

121	1. St.-Pauluskerk, Pandgang, N. helft, 1996 2. A129/1/T1 3. 85 x 34 x 30/11 4. verbindingstegel, groen 5. wit 6. ca. 1500, vóór 1549		**122**	1. St.-Paulus, Lepantokapel,1996 2. A129/2/0/T1 3. 39 x 27 x 10/4 4. nistegel, groen 5. rood 6. vóór 1549	
123	1. St.-Pauluskerk, Lepantokapel, 1996 2. A129/2/0/T2 3. 68 x 16 x 28 4. verbindingstegel, 5. wit, 2 scherven 6. vóór 1549		**124**	1. St.-Pauluskerk, Lepantokapel, 1996 2. A129/2/0/T3 3. 41 x 33 x 9/6 4. 5. wit 6. vóór 1549	
125	1. St.-Pauluskerk, Lepantokapel, 1996 2. A129/2/0/T4 3. 37 x 20 x 10 4. nistegel, groen 5. bruinrood 6. vóór 1549		**126**	1. St.-Pauluskerk, Lepantokapel, 1996 2. A129/2/0/T5 3. 47 x 32 x 11/5 4. , groen 5. wit 6. vóór 15479	
127	1. St.-Pauluskerk, Lepantokapel, 1996 2. A129/2/0/T6 3. 8 x 43 x 33 4. nistegel, groen 5. wit 6. vóór 1549		**128**	1. St.-Pauluskerk, Lepantokapel, 1996 2. A129/ 2/0/T7 3/2/T2 2/2/T4 2/1/T5 2/2/T1 4. ,groen 5. lichtrood, wit 6. vóór 1549	
129	1. St.-Pauluskerk, Lepantokapel, 1996 2. A129/2/1/T1 3. 31 x 24 x 8/4 4. nistegel, groen 5. wit 6. vóór 1549		**130**	1. St.-Pauluskerk, Lepantokapel, 1996 2. A129/2/1/T2 3. 25 x 33 x 8/2,5 4. nistegel, groen 5. wit 6. vóór 1549	
131	1. St.-Pauluskerk, Lepantokapel, 1996 2. A129/2/1/T3 3. 41 x 21 x 8/4 4. nistegel, groen 5. wit 6. vóór 1549		**132**	1. St.-Pauluskerk, Lepantokapel, 1996 2. A129/2/1/T4 3. 31 x 16 x 9,5 4. , groen 5. wit 6. vóór 1549	

133	1. St.-Pauluskerk, Lepantokapel, 1996 2. A129/2/1/T6 3. 77 x 45,5 x 21/8 4. nistegel, groen 5. wit 6. vóór 1549		**134**	1. St.-Pauluskerk, Lepantokapel, 1996 2. A129/2/2/T2 3. 37 x 24 x 12 4. , groen 5. wit 6. vóór 1549	
135	1. St.-Pauluskerk, Lepantokapel, 1996 2. A129/2/2/T3 3. 45 x 38 x 25/9 4. nistegel, groen 5. lichtrood/beige 6. vóór 1549		**136**	1. St.-Pauluskerk, Lepantokapel, 1996 2. A129/2/2/T5 3. 30 x 24 x 13/5 4. nistegel, groen 5. wit 6. vóór 1549	
137	1. St.-Pauluskerk, Lepantokapel, 1996 2. A129/2/3/T1 3. 68 x 58 x 59/8 4. nistegel, groen 5. grijswit 6. vóór 1549	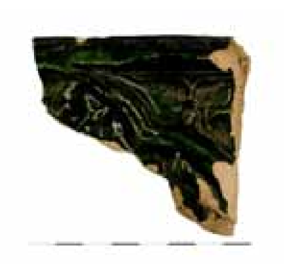	**138**	1. St.-Pauluskerk, Lepantokapel, 1996 2. A129/2/T1 3. 57 x 46 x 13,5/3,5 4. nistegel, groen 5. wit 6. vóór 1549	
139	1. St.-Pauluskerk, N. zijbeuk, 1e travée, 1996 2. A129/3/T1 3. 40 x 62 x 10/7 4. nistegel, groen 5. wit 6. vóór 1549		**140**	1. St.-Pauluskerk, N. zijbeuk, 1e travée, 1996 2. A129/3/T2 3. 87,5 x 33,5 x 36/11 4. verbindingstegel, groen 5. wit 6. vóór 1549	
141	1. St.-Pauluskerk, N. zijbeuk, 1e travée, 1996 2. A129/3/T3 3. 93 x 83,5 x 9,5/5,5 4. nistegel, groen 5. wit 6. vóór 1549		**142**	1. St.-Pauluskerk, N. zijbeuk,1e travée, 1996 2. A129/3/0/T1 3. 129 x 47 x 50/13 4. verbindingstegel 5. beigewit 6. vóór 1549	
143	1. St.-Pauluskerk, N. zijbeuk, 1e travée, 1996 2. A129/3/0/T2 3. 35 x 38,5 x 14/4,5 4. nistegel?, groen 5. lichtrood, beige 6. vóór 1549		**144**	1. St.-Pauluskerk, portaal tussen kerk en klooster,1996 2. A129/4/T1 3. 140 x 37 x 25/7 4. nistegel, groen 5. rood 6. vóór 1549	

145	1. Hopland, Hortaproject, 1998 2. A162/1/T20 3. 137 x 95 x 48/15,5 4. Hoek plinttegel, groen 5. oranjerood en beige/roze 6. 16de eeuw		**146**	1. Hopland, Hortaproject, 1998 2. A162/1/T21 3. 42 x 48 x 9 4. hoek? plinttegel 5. beige (oranje afgesprongen) 6. 16de eeuw	
147	1. Hopland, Hortaproject, 1998 2. A162/1/T22 3. 71 x 60 x 13/8,5 4. lijsttegel, groen 5. beige en oranje 6. 16de eeuw		**148**	1. Hopland, Hortaproject, 1998 2. A162/1/T23 3. 72 x 50 x 11,5/5 4. lijsttegel 5. beige en oranje 6. 16de eeuw	
149	1. Bredestraat, 1999 2. A167/0/R17 3. 71 x 51 x 16/6 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. 16de eeuw		**150**	1 .Aalmoezenierstraat 41-47, 2001 2. A187/2/W14 3. 27 x 18 x 13 4. kacheltegel, groen 5. wit 6. 16de eeuw	
151	1. Aalmoezenierstraat 41-47, 2001 2. A187/0/R5 3. 90 x 35 x 27/6,5 4. verbindingstegel, groen 5. lichtrood 6. 1540-1600		**152**	1. Nationale Bank, Kiliaansite, Poel, 2003 2. A210/123/T1 3. 114 x 35,5 x 12,5/8 4. nistegel, bruin (kleurloos loodglazuur) 5. rood 6. vóór 1547	
153	1. Nationale Bank, Kikliaansite, Poel, 2003 2. A210/123/T2 3. 91 x 27 x 12/7 4. nistegel, bruin, (kleurloos loodglazuur) 5. rood 6. vóór 1542		**154**	1. Nationale Bank, Kiliaansite, Poel, 2003 2. A210/123/T3 3. 79 x 32 x 13,5/10,5 4. nistegel, bruin (kleurloos loodglazuur) 5. rood 6. vóór 1542	
155	1. Nationale Bank, Kiliaansite, Poel, 2003 2. A210/123/T7 3. 36 x 30 x 7/3,5 4. nistegel, groen 5. grijswit 6. vóór 1542		**156**	1. Vleminckveld 57, Graffitoproject, 2006 2. A240/1/T1 3. 69 x 63 x 22/4,5 4. bladtegel (medaillontegel), groen 5. lichtrood 6. 16de eeuw	

157	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/0/T5 3. 110 x 55 x 36/10 4. verbindingstegel, groen 5. beige-rozig 6. vóór 1618, ca. 1490-1520		**158**	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/0/T6 3. 125 x 24,5 x 20/7,5 4. kacheltegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1618	
159	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/T1 3. 58 x 20 x 10,5 4. verbindingstegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1618	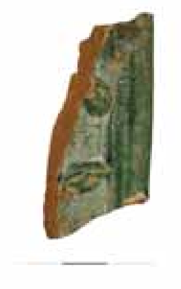	**160**	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/T2+T14 3. 110 x 45 x 18,5/6,5 4. verbindingstegel, groen 5. rood en oranje 6. vóór 1618	
161	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/T3 3. 80,5 x 44 x 10,5/7 4. verbindingstegel, groen 5. rood en bruinrood 6. vóór 1618		**162**	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/T4 3. 31 x 23 x 21/6 4. kacheltegel, groen 5. beige-rood 6. vóór 1618	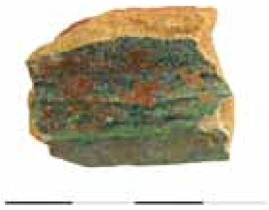
163	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/T5 3. 57,5 x 75 x 15,5/8 4. lijststegel, groen 5. beigerood 6. vóór 1618, 1500-1540		**164**	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/T6 3. 66 x 85 x 9,5/7 4. lijsttegel, groen 5. rood 6. vóór 1618, 1500-1540	
165	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/T7 3. 87 x 26 x 15/7 4. verbindingstegel, groen 5. beigegeel 6. vóór 1618		**166**	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/T8 3. 60 x 32,5 x 17/8,5 4. verbindingstegel, groen 5. rood 6. vóór 1618	
167	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/T9 3. 40,5 x 51 x 13/4 4. lijsttegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1618, 1500-1540		**168**	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/T10 3. 92 x 37 x 32/10 4. verbindingstegel, groen 5. rood 6. vóór 1618	

169	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/T11 3. 29 x 63 x 23/10 4. vebindingstegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1618		**170**	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/T12 3. 67,5 x 49 x 16/8 4. verbindingstegel, groen 5. rood 6. vóór 1618	
171	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/13 3. 64 x 27 x 23/8 4. verbindingstegel, groen 5. rood en beige 6. vóór 1618		**172**	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/T15 3. 55 x 18 x 14/6 4. , groen 5. rood 6. vóór 1618	
173	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/T16 3. 79 x 28 x 16/11 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. vóór 1618		**174**	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/T17 3. 54,5 x 43 x 12/10 4. kacheltegel, groen 5. rood en beige 6. vóór 1618	
175	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/T18 3. 30 x 46 x 9 4. , groen 5. beigerood 6. vóór 1618	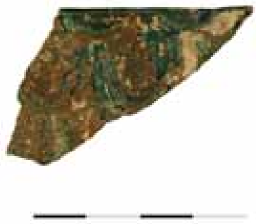	**176**	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A2341/19 3. 29 x 28 x 10/7 4. , groen 5. lichtrood 6. vóór 1618	
177	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/ T20 T21 T21a T32 T37 T38 T39 T43 T45 T46 4. kacheltegels, groen 5. 6. vóór 1618		**178**	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/T22 3. 29 x 95,5 x 37/8 4. nistegel, groen 5. wit 6. vóór 1618, 1490-1540	
179	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/T23 3. 57 x 98 x 75/5 4. nistegel, groen 5. wit 6. vóór 1618, 1490-1540	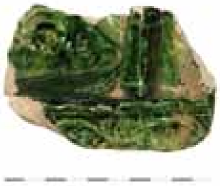	**180**	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/T25 3. 46 x 67 x 37/11 4. nistegel, groen 5. wit 6. vóór 1618	

181	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/T26 3. 118 x 135 x 19/5 4. nistegel, groen 5. wit 6. vóór 1618, 1490-1540		**182**	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/T27 3. 39 x 32,5 x 18,5/7 4. nistegel, groen 5. wit 6. vóór 1618, 1510-1540	
183	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/T28 3. 135 x 74 x 9/4,5 4. nistegel, groen 5. wit 6. vóór 1618	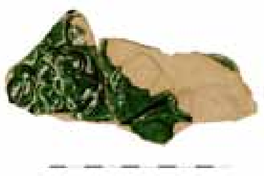	**184**	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/T29 3. 34,5 x 41 x 9,5/4 4. nistegel, groen 5. wit 6. vóór 1618	
185	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/T30 3. 38 x 29,5 x 8 4. nistegel, groen 5. wit 6. vóór 1618		**186**	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/T31 3. 55,5 x 41 x 10/6 4. nistegel, groen 5. wit 6. vóór 1618	
187	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/T33 3. 29 x 24 x 11 4. nistegel, groen 5. wit 6. vóór 1618		**188**	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/T34 3. 54 x 31,5 x 16/4,5 4. nistegel, groen 5. wit 6. vóór 1618	
189	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/T35 3. 47 x 55 x 9 4. verbindingstegel, groen 5. wit 6. vóór 1618, na 1540		**190**	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/T36 3. 38,5 x 49 x 53/7 4. nistegel ?, groen 5. wit 6. vóór 1618	
191	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/T40 3. 32 x 48 x 20 4. verbindingstegel, groen 5. wit 6. vóór 1618		**192**	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/T41 3. 49 x 25,5 x 30/13 4. verbindingstegel, groen 5. wit 6. vóór 1618	

193	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/T42 3. 130 x 41,5 x 41/8,5 4. verbindingstegel 5. wit 6. vóór 1618, 1510-1540		**194**	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/1/T44 3. 77 x 82 x 39/9,5 4. verbindingstegel, groen 5. wit 6. vóór 1618	
195	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/68/T1 3. 94 x 46 x 12/7 4. nistegel, groen 5. beigegeel-rozig 6. vóór 1618		**196**	1. St.-Augustinuskerk, Kammenstraat, 2004 2. A234/68/T2 3. 26 x 89 x 7,5/4 4. nistegel, groen 5. wit 6. vóór 1618	
197	1. Minderbroederstraat, 2007 2. A266/0/T1 3. 115 x 71 x 69/5 4. lijsttegel, hoek, groen 5. geel-roze 6. 16de eeuw		**198**	1. Minderbroederstraat, 2007 2. A266/0/T2 3. 95 x 59 x 15/5 4. nistegel, groen 5. lichtrood 6. 1490-1540	
199	1. Minderbroederstraat, 2007 2. A266/0/T3 3. 47 x 64 x 14/5,5 4. bladtegel ?, groen 5. lichtrood 6. 1500-1600		**200**	1. Lange Schipperskapelstraat, Barreiro, 2007 2. A269/0/T1 3. 82 x 35 x 12,5 4. nistegel, groen 5. wit 6. 1400-1450	
201	1. Bogaardestraat, Jeugdherberg, 2007 2. A273/2/T1 3. 69 x 41 x 21/13 4. kacheltegel, groen 5. beigeroze 6. 16de eeuw		**202**	1. Bogaardestraat, Jeugdherberg, 2007 2. A273/2/T2 3. 64 x 65 x 7,5/4 4. nistegel, groen 5. wit 6. 1490-1540	
203	1. Bogaardestraat, Jeugdherberg, 2007 2. A273/95/T1 3. 283 x 210 x 80/11 4. nistegel, groen 5. rood 6. 1510-1540		**204**	1. Bogaardestraat, Jeugdherberg, 2007 2. A273/95/T2 3. 45 x 48 x 15,5/8 4. kacheltegel, groen 5. beige-grijs 6. 16de eeuw	

205	1. Bogaardestraat, Jeugdherberg, 2007 2. A273/C1/T1 3. 35 x 34 x 19/6 4. nistegel, groen 5. wit 6. 1490-1540		**206**	1. Bogaardestraat, Jeugdherberg, 2007 2. A273/123/T6,T9,T10,T11 3. 4. bladtegel, groen 5. licht oranje 6. 16de eeuw	
207	1. Blindestraat, Academie, 2007 2. A274/0/T1 3. 114 x 84,5 x 34/8,5 4. bladtegel, groen 5. rood 6. 1540-1600		**208**	1. Blindestraat, Academie, 2007 2. A274/0/T2 3. 43 x 81,5 x 47/8 4. bladtegel, groen 5. rood 6. 1540-1600	
209	1. Blindestraat, Academie, 2007 2. A274/0/T3 3. 55 x 91 x 16 4. kacheltegel, groen 5. beige 6. 16de eeuw		**210**	1. Blindestraat, Academie, 2007 2. A274/0/T4 3. 15 x 26 x 9/6,5 4. kacheltegel, groen 5. lichtrood 6. 16de eeuw	
211	1. Blindestraat, Academie, 2007 2. A274/10/T1 3. 29,5 x 29 x 15 4. nistegel, groen 5. beige 6. 1470-1540		**212**	1. Blindestraat, Academie, 2007 2. A274/16/T1 3. 27 x 35 x 7/5 4. nistegel ?, groen 5. bruinrood 6. 16de eeuw	
213	1. Jezusstraat, 2008 2. A277/5c/T1 3. 48 x 43,5 x 11/3 4. nistegel ?, groen 5. wit 6. 16de eeuw		**214**	1. Falconplein, Klooster, 2008 2. A278/26/T1 3. 89,5 x 37 x 29,5 4. nistegel, groen 5. wit 6. 1490-1540	
215	1. Klapdorp/Mutsaardstraat, 2010-2011 2. A309/37/T1 3. 76,8 x 47,9 x 13,5/5,4 4. nistegel, groen 5. wit 6. 1490-1540		**216**	1. Klapdorp/Mutsaardstraat, 2010-2011 2. A309/109/46/T2 3. 202 x 167 x 39/3,6 4. bladtegel, groen 5. beigegeel 6. 1540-1570	

217	1. Klapdorp/Mutsaardstraat, 2010-2011 2. A309/150/64/T1 3. 44,8 x 50,2 x 14,3/5,4 4. bladtegel, groen 5. beigegeel 6. 1540-1570		**218**	1. Klapdorp/Mutsaardstraat, 2010-2011 2. A309/153/83/T5 3. 78 x 57 x 34,5/3,5 4. kroonlijst (opzetstuk), wit en blauw 5. beigewit (Antwerpse majo-lica) 6. 1508-1540	
219	1. Klapdorp/Mutsaardstraat, 2010-2011 2. A309/41/37/T1 3. 35 x 35 x 7/5 4. nistegel, groen 5. wit 6. 1490-1540		**220**	1. Paardenmarkt/Venusstraat, 2011 2. A315/30/T1 3. 160 x 178 x 68 4. nistegel, groen 5. rood 6. 1490-1540	
221	1. Everdijstraat, 2011 2. A323/1/T29 3. 25 x 30 x 12/9 4. kacheltegel, groen 5. beigegeel en oranje 6. 16de eeuw		**222**	1. Everdijstraat, 2011 2. A323/2/T1 3. 35 x 41 x 41/5,5 4. verbindingstegel, groen 5. beigegeel 6. 1510-1540	
223	1. Everdijstraat, 2011 2. A323/2/T3 3. 24 x 25 x 11/6 4. lijsttegel, groen 5. wit 6. 1510-1540		**224**	1. Everdijstraat, 2011 2. A323/2/T4 3. 21 x 25 x 11/6 4. lijsttegel, groen 5. wit 6. 1510-1540	
225	1. Everdijstraat, 2011 2. A323/3/T1 3. 32 x 26 x 8/7 4. kacheltegel, groen 5. wit 6. 16de eeuw		**226**	1. Kronenburgstraat/ Begijnenstraat, 2011 2. A325/4/T1 3. 164 x 56 x 43/6 4. nistegel; groen 5. lichtrood 6. 1510-1550	

Volledigheidshalve worden nog volgende kleine fragmenten vermeld:
- St.-Pauluskerk 1990: A96/16/6/T9, T10, T22, T23; A96/26/6/T10, T11, T12, T30, T47, T48, T49, T50, T51, T52.
- Aalmoezenierstraat 41-47, 2001: A187/2/W13.
- Bogaardestraat, Jeugdherberg, 2007: A273/123/T8; A273/coupe sp123-124/T1, T2, T3, T4, T5; A273/488a/T1 en T2.
- In 2008 werd er ook op de site Zakstraat een klein fragment gevonden: A283/site 1/T1.
- Klapdorp/Mutsaardstraat, 2010-2011: A309/109/46/T1; A309/150/64/T2-T3; A309/150/83/T1.
- Paardenmarkt/Venusstraat, 2011: A315/209/25/T1; A315/231/43/T1; A315/263/54/T1; A315/11/W1.
- Kronenburgstraat/Begijnenstraat, 2011: A325/12/T1.

Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie en monumentenzorg

Reeds verschenen:

1. Archeologisch onderzoek op de Hanzestedenplaats (2006, november 2009)

2. Archeologisch onderzoek op het Militair Hospitaal (2007, november 2009)

3. Majolicategels uit de Sint-Augustinuskerk (september 2008, november 2009)

4. Archeologisch tuinonderzoek in Museum Plantin-Moretus (oktober 2008, november 2009)

5. Archeologisch onderzoek naar het Falcontinnenklooster (december 2009)

6. Archeologisch vooronderzoek - A302 Scheldekaaien Sint-Andries / Zuid (juni 2011)

7. Antwerpse inlegtegels in een Europese context (augustus 2011)